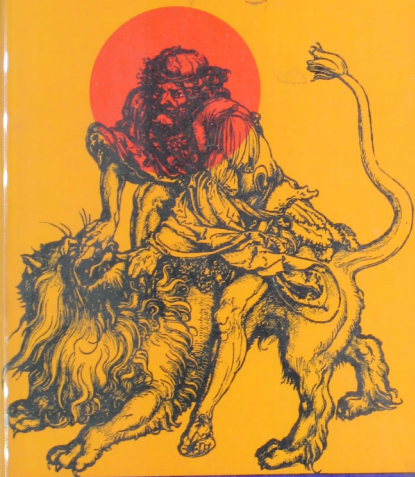

BIBLIOTEKA
LEGENDE

stanko mladenović

PROLETERSKI KOMESAR

Stanko MLADENović

PROLETERSKI KOMESAR

ŽIVOTNI PUT NARODNOG HEROJA
FILIPA KLJAJIĆA FIĆE

GORNJI MILANOVAC, 1975.

BIBLIOTEKA LEGENDE III KOLO

Recenzenti:

**ANTUN MALIĆ
MILORAD GONČIN**

Odgovorni urednik:

RADMILO LALE MANDIĆ

Uređivački odbor:

**Milijan Jeremić, Radmilo Lale Mandić, Ivo Matović
(urednik) i Stanislav Vukelić**

Tehnički urednik i korice:

RADE RANČIĆ

Korektor:

SVETLANA PETROVIĆ

Izdavači:

**Savet za vaspitanje i brigu o deci SR Srbije, Beograd i
NIP »Dečje novine«, Gornji Milanovac**

Tiraž: 3.000 primeraka

**Štampa: Grafičko preduzeće »Nikola Nikolić« —
Kragujevac**

Štampanje završeno avgusta 1975.

Proleterski komesar Fića

Spori polazak mešovite kompozicije iz Siska prema Beogradu lokomotiva oglasi piskom. Prodornim, dubokim, nekako tužnim. Kao kad osećajan čovek uzdahne zbog rastanka sa najrođenijima, ili za rodnim krajem. Na to se Fića istrže iz zagrljaja roditelja i braće, i zagrabi u kupe vagona zadnje klase. Ubrzo se kroz prozor pokazao njegovo mršavo lice i plavi čuperci.

Voz je, poput nekog zmaja iz narodnih priča, jurio ravnicom, grabeći prema istoku. Fića je tek sada, sve udaljeniji od rodnog kraja, od roditeljskog doma i najmilijih u njemu, od znanih lica, od divnog krajolika zavičajne Banije — počeo da shvata da je sam, da će dugo, dugo biti daleko od rodnog Tremušnjaka, od šumom bogate Samarice.

Sa Fićom su bila još trojica njegovih ispisnika. I oni su se zaputili u taj daleki i svemoćni Beograd — da traže pomoć dobrih ljudi ne bi li došli do zanata. Čitali su, zaneti svojim mislima i obrvani svojim strahovima, ne prigušujući jedan pred drugim duboke uzdahe, ne sakrivajući krupnu dečaku suzu.

Izbor: molim za obučara

Lokomotiva prodorno pisnu i kada zaustavi kompoziciju na beogradskoj železničkoj stanici. Kao da je pozdravila dečake, zaželela im srećne puteve kroz tu gungulu od sveta kakvu dotad nisu videli u svom kratkom veku — čak ni na vašarima u Petrinji! Stegli su pod miš-

ke oveće denjkove sa najnužnijim potrebama i majčinim poklonima, hrabro zakoračili na velegradski pločnik, među svet koji se tiskao i nekud žurio, i u kome, bar naizgled, niko ni za koga nije imao vremena, razumevanja, milosti.

Firmu »Privrednik« našli su brže i lakše nego što su zamišljali. Železničari, trgovci, zanatlije, ljudi sa ulice — svakodnevno su sretali takve mladiće, zapućene iz najudaljenijih krajeva zemlje, željne znanja i spremne da uče, da rade.

Čovek iz »Privrednika« Fiću je dočekaao dobroćudnim osmehom. Raspitivao se: odakle je, koga je ostavio kući, kako je putovao, koji bi zanat želeo da izuči. Fići su se brzo razmrsile misli, odvezao jezik. Odgovarao mu je kratko i jasno, gledajući mu pravo u oči, sa bistrinom koja je odlika ljudi njegova kraja, naviklih i osuđenih na stalnu borbu sa životom, za život. Domaćina je osvojio taj bistrooki i snalažljivi došljak koji se hrabro otisnuo u nepoznat i dalek svet, ali nije prećutao da ga prekori što se nije javio ranije, početkom jeseni, kad se dečaci primaju na zanat. Filip mu je i na to odgovorio pravdajući se očevom bolešću i dubokim nedoumicama roditelja oko puta kojim on, Fića, treba da zakorači u život, dodajući da će se potruditi da sve nadoknadi, da druge sustigne i prestigne.

— Odlično, mladiću! Od tebe će biti zanatlija! Evo ti pero i hartija, piši molbu — rekao mu je prijateljski »Privrednikov« referent Jova Mojsilović.

Dečak je seo i, bez pripitkivanja šta i kako da piše, bez duga razmišljanja, počeo:

»Molba!

Svaki je zanat zlatan, a najbolji je onaj koga se pravi čovek ljudski prima.

Zato Vas molim da Vi odredite za mene zanat kako znate, a ja ću uvek slušati starije. . .«

Misli su navirale, rečenice osvajale presavijeni tabak. Možda i zato što je dečak Filip od srca želeo zanat, što je često zamišljao taj susret sa ljudima koji će odrediti njegovu sudbinu.

Ne naročito dugu molbu je završio jasnom željom i čvrstim opredeljenjem: »Molim za obučara!« I dopisao: datum — 25. decembar 1925, i svojeručni potpis — Filip

Filip kao pomoćni obučarski radnik (snimak iz 1930. godine)

Kljajić, zamenjujući početno slovo imena onako kako su to činili u govoru njegovi ukućani i seljani — iz običaja i od milošte.

— Važi — za obučara! U Kikindu ću ja tebe, dečko. Da izučiš zlatni zanat — kod odlična majstora i čestita čoveka. . .

Tu referent malo zastade, pa će: »Eh, ja tebi udario priču, a ti, verujem, i ne znaš gde se nalazi ta Kikinda.«

— Nikada nisam bio tamo. nisam ni čuo za taj grad. Dalje od Petrinje nisam bio, ni veći grad video. Ali — stići ću, snaći ću se. . .

— Hoćeš, hoćeš, Filipe. Sve se može kad se želi, pogotovu ako su želje plemenite. Kikinda ti je na samom severu države, ima odavde do nje gotovo koliko i do tvoje Petrinje.

— Eh, i od Petrinje do mog Tremušnjaka je podaleko, biće preko tri sata momačkog hoda, ali ništa za to: stići ću ja i u tu Kikindu, i dalje. . .

Počutali su obojica. Dečak mu nije otkrio ono o čemu je razmišljao — da je ta Kikinda predaleko. ali da drugog izbora nema, jer hoće da jednom, čak i po najsкупlju cenu, ostvari staru želju, jednu od onih dečaćkih, koje osvoje srce i ne napuštaju čoveka: da opanke zameni cipelama, onakvim kakve je viđao na nogama gospodičića u Petrinji, za onih čuvenih vašara, kada bi onamo išao sa svojim Tajom, kako je oca Petra nazivao.

Dečaku koji je sebe već video sa lepim sopstvenim cipelama na nogama i još lepšim tuđim u rukama predstojao je opet dug put — do Kikinde. Opet je grabio nepreglednom ravnicom, sada ka severu, zbunjen šarenilom sveta koga je u Beogradu video, okrenut neizvesnostima koje su ga čekale.

Stigao je u nepoznat grad. I odmah dobio u ruke — šilo i knjigu. Bistri dečaćić, sav sazdan od poštenja i blagodarosti, svesrdno se prihvatio i jednog i drugog. Hranio se i stanovao kod svog poslodavca, kojem je, pored rada u obučarskoj radnji, obavljao i mnoge kućanske poslove. Po ceo bogovetni dan bio je zauzet učenjem i poslovima, ali se na to nikome nije žalio, jer je od malih nogu, u svom selu i porodici, bio naučio da dugo i za

svoje godine naporno radi, i jer je želeo da ovde, u dalekom svetu, dobro »ispeče« obučarski zanat. Ali zato bi, za dugih zimskih noći, onako sam u krevetu s početka neretko i do zore, u mislima grlio braću i sestre, vodio »bojeve« sa svojim vršnjacima, milovao pogledom potociće i proplanke rodnog Tremušnjaka, zagledao se u šumovitu Samaricu. . .

Bosonogo detinjstvo u Tremušnjaku

Tremušnjak je jedno od manjih banijskih sela. Do rata je imalo sedamdesetak kuća i tri zaseoka, od kojih je jedno bilo Kljajići. Na kraju tog zaseoka, ispod obro-naka Šamarice, na uzvišenju je oniska i stara drvena kuća Petra Kljajića, sa odžaklijom, gde su ukućani uz ognjište povazdan prebivali, i sobom za spavanje. Dva vo-čića, kravica i nekoliko ovaca bilo je sve blago u dvorištu kuće. Oko kuće bašta, šljivik, nešto oranice.

Tu, u toj kući rodila su se i rasla tri sina i dve kćeri Anke i Petra Kljajića. Srednji sin, Filip, rodio se 2. maja 1913. godine.

Posna planinska zemlja, ispresecana jarugama, već posle Božića nije mogla da prehrani sedmočlanu porodicu. Retko kada se vezivala godina s godinom u pšenici i kukuruzu. »Ponekad bi nas zla godina« — priseća se tog vremena Fićina sestra Draga, »primorala da mesecima živimo na proji, kačamaku i krompiru«.

Filipov otac Petar morao je da se, sem obradom zemlje i stočarenjem, bavi i drugim poslovima: popravljao je kola, burad, izrađivao kačice, vedra i drugo drveno posuđe. Najviše je pravio drvene obruče od leskovine, za koje bi sa petrinjske pijace doneo po koji džak brašna ili soli. On je, uprkos teškom i napornom životu, bolesti i mnogim drugim nevoljama bio vedar, razgovorljiv i vrlo duhovit čovek. Prirodan i jednostavan, kakvi su bili i mnogi drugi žitelji Banije, bio je naročito obdaren za kazivanja o događajima iz istorije. Deci nije dozvoljavao da se po selu »vrzmaju« besposlena, a svoju otpornost prema mučnom životu prenosio je na njih učeći ih kako da se odupru teškoćama. Nažalost, tuberkuloza mu je prerano

nagrizla pluća i ispila crvenilo iz ogrubelog lica, zbog čega je bio potišten, s tugom u očima.

I prema Anki, Fićinoj majci, život je bio surov. Još za života bolesnog Petra bila je prinuđena da obavlja i mnoge muške poslove: da poseje pšenicu i kukuruz, da pribavi bukovine sa obronaka Šamarice, nahrani stoku, samelje žito na žrvnju. U sušne dane išla je, najčešće noću, po više kilometara da bi u drvenim sudovima donela pijaće vode za sutradan. Kad joj je muž umro, ona je na svoja pleća primila i njegovu ulogu. Kao i svaka dobra mati, svom snagom se borila da joj deca budu vredni i čestiti ljudi. A imala je mnogo lepih osobina, koje je prenosila na decu. Bila je blage naravi, dobroćudna, tiha, puna takta i dobrote. Zato je u njenoj porodici uvek bilo toplo i prijatno.

U razgovoru o tome koliko su deca poslušna, kako napreduju i šta se od njih može da očekuje, jedan sused je rekao:

— Vala, Petre, od ovog tvog Filipa nešto će biti. Vidim ja to kad on u igri raspoređuje decu i vešto ih, brate, vodi. Ali zna i da se naljuti. Kao sečivo prasne ako oseti da se neki od dečaka ne pridržava dogovora. Taj ti neće ostati u Tremušnjaku! Videćeš!

— Dobar je i poslušan. Lepo uči. Ali koja fajda kad nisam u stanju da ga školujem — odgovarao bi sa setom Petar.

Majku je Fića veoma mnogo voleo i često joj je pricao u pomoć. Od nje se ni u smiraj dana, kada bi sva ostala deca istrčala nasred zaseoka, nije odvajao. I onako slabačak, znao je da je odmeni na glomaznom žrvnju, mada je kamen s mnogo napora okretao. Kako je bio malen, popeo bi se na stolicu da bi mogao da ga okreće. Nedeljom i praznicima, kada su se njegovi vršnjaci okupljali i igrali po zaseocima, Fića bi, najčešće sa mlađim bratom, napasao stoku.

Fića je pre polaska u osnovnu školu naučio da broji i čita više od polovine slova. Škola i očeva kazivanja o hajducima i uskocima, o bojevima širom Vojne krajine kojoj je nekad pripadao i ovaj kraj, privlačili su ga kao mađija. Često bi se prišunjabo pod prozore škole, šćućurio i dugo slušao kako deca sriču prva slova ili pomeraju kuglice na računaljci.

Fićina majka Ana

Osnovnu školu Fića je završio u rodnom selu, sa odličnim uspehom. Seoski učitelj Miloš Popović je brzo zapazio da on najviše voli istoriju i geografiju. Otresitošću i zrelim ogovorima iz istorije zapanjio je jednom prilikom i školskog nadzornika iz Petrinje.

— Čiji je taj mali, Milošu? — upitao je učitelja kada mu je Fića »kao iz puške« ispričao o Gupčevoj buni.

Dobri Uča mu je odgovorio da je to sin Petra Kljajića i dodao:

— Znam zašto pitaš, ali Petar je siromah i još bolestan, a njih petoro sve jedno drugom do uвета.

— Eh, svako zlo na siromaha — uzdahnio je nadzornik, i, posle kraće stanke, dodao:

— Ipak, to dete treba školovati!

Za odlazak u gimnaziju Fića nije imao uslova, iako se učitelj Popović svojski zauzeo da mu pomogne. Čak je pokušao da ga smesti u jednu imućnu porodicu u Sisku, gde bi Fića stanovao i hranio se, a zauzvrat obavljao kućne poslove. Kada mu to nije pošlo za rukom, Fića se odlučio na zanat. I stigao je u ovu daleku Kikindu, grad zalegao u ravnici, pun žitelja od kojih je svako, kako se mladom došljaku činilo, imao svoje brige, i žurio nekud, valjda da te brige nadvlada, ili bar ublaži, pa njega mimoilazi. I zbog toga se okretao sebi, posvećivao zanatu, zanosio svojim mislima.

Četiri pune godine je »pekao« zanat. Radio je svakodnevno u radionici i, uz to, polagao predmet po predmet. Sve sa odličnim uspehom. Po tome je bio najbolji među vršnjacima. I zakoračio na najbolji i najkraći put koji ga je vodio cilju — da postane odličan obučar — majstor, da čak i za gorštačku nogu napravi »bečku« cipelu.

Uto mu se otac, kako su ukućani javljali u pismima, ponovo teško razboleo. Podmukla tuberkuloza je opet nasrnula na »Tajina« pluća. Leka više, pisao je, nema. Otac je to shvatio i pisao sinu da mu je poslednja želja da mu se on, dragi Filip, nađe pored njega na smrtnoj uri. Fića je toliko voleo oca da mu ne bi odrekao ni jednu želju, a tu poslednju pogotovu.

Zaputio se rodnom domu i zavičaju, Tremušnjaku, svestan da time, bar privremeno, okreće leđa svom zanatu.

Dobri otac Petar, uzdanica brojne porodice, izdahnuo je pošto ga bolest dobro izmučila. Žalost u kući je bila velika, ali se majka Anka, suočena sa životom, okrenula živima. Sem ostalog, Filipa je nagovorila da što pre potraži posao, jer će se zaposlenjem i pomaganjem porodici na najbolji način odužiti očevoju uspomeni.

Prva slova azbuke marksizma

Sedamnaestogodišnjak Filip opet se zaputio u Beograd. Ovog puta sa diplomom o odlično završenom obučarskom zanatu. Imao je sreću; u jesen 1931. zaposlio se kod vlasnika jedne obučarske radnje u Knez-Mihajlovoj ulici. Radio je dosta i dobro, pa je i zarada od početka bila dovoljna da se od nje štogod odvoji i za majku i braću u dalekoj Baniji, čime im je znatno odlakšao život. Pored brašna, soli, gasa i drugih najprećih potreba, majka je dobila novu kecalju, sestra končane čarape, a braća puplinske košulje. Porodici je namah krenulo nabolje...

Otad će se s Fićom događati stvari koje njegovi ukućani nikako nisu mogli da shvate: bar svaki treći put su morali da mu pišu na novu adresu, odnosno da čitaju iz njegovih pisama ili slušaju od porodičnih poznanika, koje je put nosio kroz Beograd, da je njihov Filip promenio poslodavca. Oni to nisu shvatali, a istina je bila jednostavna: Fića je odlično radio, on je bio pristojan kao podstanar, ali je gazde i radnje i stanove menjao — jer je morao. Zbog svog revolucionarnog rada morao je da se seljaka — od radnje do radnje, od stana do stana. Sa sobom je vukao i sve veće bisage knjiga. Pesmaricama sa junačkim i lirskim narodnim pesmama, Veselinovićevim »Hajduk Stanku«, Matavuljevom »Uskoku«, Sremčevoj knjizi o popovima Ćiri i Spiri i sl., pridružili su se i ondašnji savremeni romani, antologijski izbori pesama naših pesnika itd. A stići će, pored svih partijskih zadatka, da čita i, uz pomoć obrazovanih komunista, izučava Marksov »Komunistički manifest«, Lenjinovu »Državu i revoluciju«...

U Beograd je obučar Fića stigao u vreme kada se obnavljao rad Partije i oživljavao revolucionarni radnički pokret. Tu su ga Borbe radnika za veće nadnice,

štrajkovi protiv poslodavaca, demonstracije protiv režima i drugi oblici borbe za bolje životne uslove radnika privlačili su Fiću svom snagom. Brzo postaje aktivist u sindikatima, koje su komunisti pretvarali u organizacije revolucionarne klasne borbe. Otvoren i čestit, odlučan i smeo, on nije mogao drugim putem, a napredna, marksistička literatura mu je otvarala vidike, iz nje je saznavao o novom i boljem društvu, o kome je odavno maštao.

Borbeno krštenje Fića je doživeo u jednom štrajku obučarskih radnika Beograda 1936. godine. To je bio samo jedan od štrajkova koji su u to vreme u talasima zapljuskivali naše gradove, podrivajući temelje režima. Fića se tada, kako se i danas sećaju njegovi saborci, pokazao sposobnim da ljude okuplja i organizuje, odlučan u borbi da se udovolji zahtevima radnika i neobično hrabar pred policijom. Radnici su ga tada izabrali za člana štrajkačkog odbora.

Na Fićino brzo revolucionarno sazrevanje velik uticaj su izvršiliiskusni i očvrslipartijski aktivisti Beograda. U Komunističku partiju Jugoslavije primljen je 1936, a godinu dana kasnije postaje član Okružnog komiteta KPJ za Beograd. Bilo je to u ono prelomno vreme kada je Partija, pod rukovodstvom druga Tita, činila ogromne napore da se sredi i učvrsti, i kada je preduzimala akcije da stvori masovan revolucionarni pokret. »Filip Kljajić — seća ga se Petar Stambolić iz tog vremena — »bio je, da tako kažem, nova vrsta komunista izraslih iz štrajkova i akcija radničke klase u tom periodu, koji je svojom borbenošću i ljudskim kvalitetima brzo stekao simpatije radnika i omladine. U svom delovanju on je brzo isterivao stvari na čistinu, oštro razobličavao kolebljivce i umeo da pronalazi ljude od akcije. Imao je sve kvalitete dobrog revolucionara. Bio je neverovatno komunikativan i snalažljiv, hrabar i čvrst. Odlikovao se i hladnokrvnošću. Retko, vrlo retko se mogao videti srditi ili gnevan, čak ni onda kada je bilo razloga da se ljuti«.

Jedan drugi poznati partijski i sindikalni aktivist, Nikola Grulović, kazuje o Fići Kljajiću iz tih dana: »Fića se naročito istakao u legalnom radu sa sindikalno organizovanom omladinom. On je i u ilegalnim uslovima bio neumoran agitator, i naročito se ispoljio kao dobar psiholog, znajući da odabere ljude sa kojima će pobliže da

sarađuje. Bio je poverljiv pa su se time odlikovali i ljudi s kojima je sarađivao. . .«

U radu se Fića pokazao kao celovita i stabilna ličnost. Iz njega je zračila moralna snaga koja je hrabrila i podsticala ljude s kojima je učestvovao u mnogim akcijama Partije. U sportskom društvu »Radnički« je jedan od najaktivnijih članova. Bio je i viša »veza« partijske ćelije poštara. Naročito se istakao u štrajku građevinskih radnika i u pripremanju i izvođenju demonstracija 19. jula 1937. godine. Organizovao je i mnoge izlete, predavanja, štrajkove i tzv. tarifne akcije. Pa, ipak, najčešće je bio sa kožarcima, koji su ga izabrali za sekretara svoje sindikalne uprave. Ta uprava je od poslodavaca zatražila da sa predstavnicima radnika potpišu ugovor o poštovanju radnih odnosa. Poslodavci su, međutim, danima i nedeljama odbijali te predloge podružnice i odugovlačili da potpišu takav dokument. A položaj radnika se pogoršavao. Niske nadnice nisu im stizale ni sebe da prehrane, a kamoli porodicu. Ozlojeđena ponašanjem poslodavaca, uprava podružnice kožaraca je, na inicijativu Filipa Kljajića i drugih aktivista, odlučila da kožarce pozove na protestni zbor.

Veliki štrajk kožaraca

Ujutro, 23. maja 1938. godine kožarski radnici nisu otišli na posao, već su od ranog jutra hitali u dvoranu Radničke komore, na zakazani zbor. Veliku dvoranu Komore ispunili su do poslednjeg mesta. Bilo ih je nekoliko stotina. U ime Uprave grada Beograda na zbor je došao i agent Svetozar Vujković, brigadir agenata, čuven po tome što je godinama hapsio, saslušavao i krvnički batinao komuniste. Seo je za sto radnog predsedništva. U dvorani su bili i mnogi policijski agenti i doušnici, a i okolne kafane i kapije su bile pune agenata i žandarma. Policija se pripremala da izazove radnike, rasturi zbor i onemoguću donošenje odluke o proglašenju štrajka.

Na zboru je govorilo više ljudi. Jedni su bili pomirljivi i isticali su potrebu da se postigne kompromis između štrajkača i poslodavaca, a drugi su, pretežno mlađi radnici, temperamentno i dosta nevešto napadali poslo-

davce kriveći ih da su u dosluhu s režimom i policijom. Nekima od njih Vujković je čak oduzimao reč. Situacija je bila veoma napeta, ali su je stišali iskusniji radnici, koji su, naizgled, mirno i nepristrasno objašnjavali tok pregovora s poslodavcima i izneli zahteve i jedne i druge strane.

Presudnu ulogu na zboru, kako se sećaju neki očevici, imao je Filip Kljajić. On je poslednji govorio. Obavestio je radnike o rezultatima pregovora s poslodavcima. Zbog prisustva Vujkovića i drugih agenata, poslužio se lukavstvom. Pošto je izneo sve teškoće u pregovorima s poslodavcima, on je svoje izlaganje završio rečima:

— Drugovi, vi ste tražili da vam se da povišica. Poslodavci su izneli svoje zahteve. Na vama je da odlučite šta da se dalje radi.

Kada je to izgovorio, iz više stotina grla se prolomimo:

— Hoćemo štrajk!

— Ti pozivaš ljude na štrajk! — obratio se Vujković Fići, skočivši sa stolice kao oparen.

— Ne! Ja sam samo saopštio stav jednih i drugih, a ljudi sami odlučuju — energično je odgovorio Fića.

— Tako je! Ima pravo Fića, — čulo se iz dvorane.

Vujković nije mogao da spreči izbijanje štrajka. Tog dana su kožarski radnici počeli štrajk koji će trajati gotovo dve nedelje. Tek kada je oko sedamdeset poslodavaca potpisalo kolektivne ugovore, radnici su dobili povišicu od 12 do 15 procenata i devetočasovno radno vreme.

Policija je Fiću proglasila začetnikom štrajka i proterala ga iz Beograda u rodno mesto. Ali ni tamo ga nije ostavila na miru. Žandarmi su često stizali u Tremušnjak — da se interesuju kako se Fića ponaša i s kim se sastaje. On, ne samo što se nije plašio potera policije, već je na pitanje jednog meštana, inače pristalice režima i doušnika policije, kako ga nije stid da ga panduri teraju, odgovorio:

— Nemam ja čega da se stidim. Vidiš, valjda, da lopovi teraju poštenog čoveka!

Nije se dugo zadržao u selu. Ubrzo se ponovo obreo u Beogradu. Tu je tople letnje dane, kada se grad tako reći selio na Zvezdaru, u Košutnjak, na Avalu i na obale Save i Dunava, zajedno s drugim partijskim i sindikal-

nim aktivistima, koristio za organizovanje masovnih izleta. Tamo se govorilo o unutrašnjoj i spoljašnjoj situaciji, držala su se predavanja iz teorije Partije, razgovaralo o okupljanju radnika u borbi za njihova prava.

Policiji je pošlo za rukom da među radnike ubaci provokatora, koji ju je obavestavao o svemu što se događalo na izletima. Pošto je pribavila potrebne informacije, čekala je pogodan trenutak da pohapsi komuniste. To je učinila u noći između 12. i 13. avgusta 1938. godine. Kao izgovor za to što se mora obračunati s komunistima poslужio joj je Mačekov dolazak u Beograd, ier je trebalo skloniti na »sigurno mesto sva sumnjiva lica«.

Oči u oči sa Vujkovićem

Uhapšeno je oko sedamdeset komunista i sindikalnih aktivista. Među njima je bio i Filip Kljajić. Mnogi su pretučeni još prilikom sprovođenja u policijske stanice. Mučenja i zlostavljanja su nastavljena tek u zloglasnoj Glavnjači. Od zatvorenika najviše je zlostavljan Filip Kljajić. Njega su i najduže zadržali u zatvoru. Na saslušanjima se Fića hrabro držao. Odlučno je odbijao da prizna ono za šta su ga teretili.

Jednog dana je počeo da ga ispituje Vujković, jedan od najopasnijih agenata beogradske policije u borbi protiv komunista. Kada nije uspeo da od Fiće milom sazna ono što je hteo, uputio je jednog agenta da doneše »alat« za mučenje.

— Ti si na zboru kožarskih radnika govorio da je »džigav« (obučarski termin i znači nešto tvrdo, oporo) položaj radnika, ali da će i borba biti »džigava«. Da vidimo i mi koliko si ti »džigav« — počeo je da preti Vujković.

— Probajte, — odgovorio je prkosno Fića i počeo da skida pantalone, stavljajući do znanja da je spreman i na najgore.

— Šta to radiš, Kljajiću? Jesi li ti lud? Ko te je terao da se skidaš — upitao ga iznenađeno Vujković.

— Pa skidam se da bi vi što pre počeli sa onim što jedino znate dobro da radite — da batinate — odgovorio je mirno Fića.

Odlučno držanje Fiće Kljajića kao da je pokolebalo po zlu čuvenog policajca.

— Hrabar si ti, majku ti komunističku — priznao je Vujković posle zverskog mučenja.

Fića je ponovo proteran u rodno mesto. No, ubrzo se opet vratio u Beograd. I opet će biti uhapšen. Stigla su ga još surovija mučenja. Ali, ni tada Fića ništa nije priznao. U nedostatku dokaza, policija ga je pustila iz zatvora i on će, krajem 1938, stići u radnički centar na Nišavi.

Niš je u to vreme imao nekoliko stotina zanatskih i industrijskih radnika. Većina njih je radila pod vrlo teškim uslovima. Radilo se gotovo do iznemoglosti za bedne plate, ali su zato poslodavci zgrtali milionske zarade — pisalo je u jednom letku Mesnog komiteta KPJ za Niš. Tu će se Fića zadržati čitavu godinu, predano radeći u tamošnjim Partijskim organizacijama i sindikalnim podružnicama. On je bio instruktor Pokrajinskog komiteta Partije, ali je najčešće bio među radnicima, tamo gde se živelu punim životom i žestoko borilo.

U fabrici kože, gde se najduže zadržao, Fića je ubrzo postao sekretar partijske ćelije i vodio glavnu reč. Zajedno sa Konradom Žilnikom i Đukom Dinić, on se svom snagom zauzeo za to da se ojača rad sindikalne podružnice u fabrici, da se poveća uticaj sindikata, proširi aktivnost kulturno-umetničke grupe »Abrašević« itd.

Zahvaljujući revolucionarnom radu i poverenju koje je uživao među radnicima, Fića je ubrzo posle dolaska u Niš izabran i u Mesni međustrukovni odbor borbених Sindikata. Revolucionarnom aktivnošću se posebno zapažao među omladinom, naročito radničkom. Razgovori koje je vodio s radnicima i omladinom na skupovima bili su za mnoge doživljaj svoje vrste. Njegova reč se uvek s pažnjom slušala, a pozive na akciju prihvatao je najveći broj bez rezerve. Mnogi su se, a posebno radnici iz fabrike kože i iz železničke i mostovske radionice, dosta brzo politički opredeljivali i počeli da učestvuju u organizovanim akcijama protiv poslodavaca i režima. U presudi jednom od njih, Laslu Kirhneru, 6. jula 1940. osuđenom na godinu dana zatvora zato što je bio član »Mesnog komiteta omladine«, i što je u njemu radio, kaže se: »Pod uticajem svojih drugova iz podružnice, a

naročito Filipa Kljajića, obučara, radnika, počeo je da razmišlja o teškom položaju radnika, eksploataciji njihovoj od strane poslodavaca, kao i kapitalu, koji tlači narod grada i sela».

Fića je bio druževan i vrlo neposredan. Često je okupljao oko sebe omladince i s njima do duboko u noć čitao revolucionarnu literaturu. Mnoge je upućivao u to šta da čitaju i na šta da obrate pažnju. Od mnogobrojnih uspomena na Fiću obučarski radnik Čedomir Randelović najviše pamti Fićinu preporuku da pročita roman »Mati« od Maksima Gorkog.

— Pročitaj ovu knjigu, svideće ti se, videćeš! Obrati pažnju na dve ličnosti: Pavla i majku. Pazi, druže, rok je kratak — tri dana!

Da bi okupio što više radnika, intelektualaca i mladeži, Fića je organizovao različite akcije i kružoke, posela, izlete, sastanke i proslave ili je učestvovao u njima. Skupovi su održavani u stanovima, parkovima, na šetalištima, kupalištima i u okolnim izletničkim mestima. Bio je to pogodan način dogovaranja omladinaca i oblik prenošenja partijskih direktiva omladini i radnicima. Na mnoga od tih skupova istupao je i Fića. Na izletu u Donjoj Vrežini, aprila 1939, okupljenim radnicima, srednjoškolcima i studentima govori o ratu, opasnostima koje svetu preti od fašizma, borbi u Španiji, surovoj eksploataciji radnika, radničkom pokretu u Jugoslaviji. S njima je ostao ceo dan. Izletnici su na povratku, primičući se periferiji grada, složno zapevali:

»Lanci nam se kuju kleti,

Krvavi se vodi rat,

Al' pre ćemo mi umreti

Nego svoju zemlju dat.«

Fića je bio organizator i proslave Prvog maja 1939. godine. Dok je grupi radnika okupljenih u jednom vinogradu, na periferiji Niša, govorio o značaju prvomajskog praznika, banuli su agenti s uperenim pištoljima.

— Šta ćete vi ovde? — upitali su Fiću i njegove drugove.

— Došli smo na izlet.

— Ali danas je radni dan.

— Nekad ne radimo i kada je radni dan — odgovorio je hladnokrvno Fića.

Agenti su otišli psujući i preteći.

„Dobrodošlica“ Mačeku u Nišu

Povodom dolaska Vlatka Mačeka u Niš, novembra 1939. godine održane su velike demonstracije, što je bila jedna od prvih organizovanih akcija pošto je sređena i učvršćena partijska organizacija u gradu. Dragiša Cvetković, predsednik vlade, požurio se, posle potpisivanja sporazuma sa Mačekom, da svom novom partneru pokaže svoje »niško uporište«. Uputio je poziv građanstvu da masovno dočeka gosta. Izašli su i mnogi radnici i napredni omladinci. Uz pozdrave režimske parole Cvetkovićevih pristalica, odmah po izlasku iz voza Cvetkovića i Mačeka pojavile su se i antifašističke parole i transparenti. Njih je uz put, sadašnjom Kidričevom ulicom, sve do Trga oslobođenja, bilo na sve strane. Demonstracije su nastavljene do centra grada. Milisav Ignjatović, sekretar Mesnog komiteta Partije, na koga je Fića presudno uticao, popeo se u jednom trenutku na papuču fijakera kojim su se vozili Cvetković i Maček i prisutnim građanima se obratio kraćim govorom.

To je bio deo brižljivo napravljenog plana kojim je predviđeno kako će ljudi stajati i gde će držati velike papire na kojima su bile ispisane parole: »Tražimo savez sa SSSR«, »Tražimo politička prava«, »Tražimo da se puste politički zatvorenici«, »Tražimo povratak španskih dobrovoljaca« i dr. Do nailaska nezvanih gostiju to su trebali da drže pod kaputima.

Organizacija je savršeno uspela. Policajci su pokušali da oteraju komuniste sa transparentima i ostale koji su s njima išli i da ih sateraju u sporednu ulicu. Bilo je i hapšenja. Računa se da je u demonstracijama učestvovalo oko 10.000 ljudi, a cela akcija je sprovedena pod rukovodstvom Filipa Kljajića.

Strajk obučarskih radnika u Nišu izbio je krajem novembra 1939. godine. Uzrok je bio taj što poslodavci nisu prihvatili uslove radnika da se sklope novi kolektivni ugovor kojim bi se nadnice povećale za 10 do 15 procenata, a radno vreme sa 10 do 14 skratilo na 8 časova. I štrajkom je Fića rukovodio. On je uspeo da okupi veći broj mladih i borbenih radnika i da ih organizuje u štrajk, a na jednom sastanku uprave sindikalne podruž-

nice pozvao je štrajkače da se u slučaju intervencije policije brže hrabro i ponosno. »Neka građani vide da nismo razbojnici, već borci koji se bore za prava radnika« — govorio im je savetujući ih kako da se ponašaju u slučaju da budu hapšeni i sprovedeni kroz grad.

Fića je okupljenim radnicima govorio i prilikom odlučivanja o proglašenju štrajka. U štrajkački odbor, koji je tada izabran, ušao je i on. Tih dana je odbor nalazio na ratni štab: neprekidno je pratio razvoj događaja, organizovao je štrajkače, intervenisao. Pošto nije prihvatio uslove poslodavaca, oni su zatražili da intervenišu policija kvalifikujući štrajk kao delo komunista. Pregovori su vođeni u upravi niške policije. Kada je jedan od najuticajnijih poslodavaca prihvatio neke od zahteva radnika i pozvao ih da se vrate na posao, Fića nije pristao na delimična, polovična rešenja. Pošto ostali poslodavci nisu prihvatili zahteve radnika, obučarski radnici su počeli da štrajkuju.

Štrajk nije prestajao danima. Poslodavci nisu popuštali radnicima, ali su i radnici odlučno odbijali njihove uslove. Fića Kljajić je bio u središtu događaja. Na njegovu inicijativu preduzete su mere radi obezbeđenja štrajka: određene su straže koje će motriti na štraikbrehere, formirane su grupe za prikupljanje dobrovoljnih priloga, organizovana kuhinja za ishranu štrajkača. Štrajkače je Fića hrabrio i bodrio da ustraju u svojim zahtevima. On je i partijsku organizaciju pokrenuo da prikuplja materijalnu pomoć i daje moralnu podršku štrajkačima.

Petnaestog dana nakon proglašenja štrajka, obaveštena o njegovoj ulozi u štrajku, policija je uhapsila Fiću Kljajića. Pošto ga je kraće vreme držala u zatvoru, doneta je odluka da ga protera u rodno mesto. Ali u zao čas: kad su radnici čuli da će Fića biti proteran iz Niša i sproveden vozom u Beograd, na železničku stanicu ih je došlo više desetina da bi protestovali protiv odluke policije i manifestovali privrženost i solidarnost prema Fići, izražavajući mu i time zahvalnost za sve ono što je učinio za Niš i okolinu. Oni su sprečili žandarme da uvedu Fiću u voz Skoplje — Beograd. To su učinili i prilikom dolaska drugog voza, iz Istanbula. Manji odred žandarma uspeo je da vezanog Fiću ubaci tek u treći voz. U kompoziciju je tog trenutka uskočio i jedan radnik koji je sa

Fićom radio u istoj partijskoj ćeliji. Negde kod Aleksinca on je Fići doturio novac, pomoć koju su radnici za njega prikupili, otkidajući od usta svoje dece.

U Nišu se Fića upoznao sa Đurđelenom Đukom Dinić, mladom, nekvalifikovanom radnicom fabrike kože. Ona je kao najmlađe od osmoro dece Nikole Dinića iz sela Konjuvca nedaleko od Leskovca, do svoje dvanaeste godine čuvala ovce. Osnovnu školu nije pohađala, niti je na vreme naučila da čita i piše. Međutim, naporni seljački poslovi išli su joj od ruke. Bila je čvrsta devojčica, a kada je poodrasla uspela je da, sa većom grupom devojaka iz sela, završi jednogodišnju domaćićku školu u Leskovcu.

Đuka Dinić, Fićina supruga i saborac (proglašena za narodnog heroja Jugoslavije)

Susret s gradom zauvek je mladu devojkicu odvojio od sela. Ostala je u Leskovcu. Neko vreme je radila kao kućna pomoćnica u jednoj učiteljskoj porodici, a zatim je prešla u Niš i izučila štrikerski zanat. Kako nije mogla da kupi mašinu za štrikanje, zaposlila se u fabrici kože. Radila je na najgrubljim poslovima, po deset i više časova dnevno. Snažna i izdržljiva devojkica je stoički podnosila težak fizički rad.

U Nišu je Đuka stanovala s nekim radnicima u teskobnoj šupici koja je ubrzo postala mesto na kom su se održavali sindikalni i partijski sastanci. Tu je svetlo često gorelo do kasno u noć, da bi se dočitala brošura o Partiji, radničkom pokretu, sindikatima.

Tu lepu crnomanjastu devojkicu s izrazito zelenim očima susreo je Fića jednog julskog jutra pred fabrikom kože. Bila je ranoranilac na poslu, pa je od njega prva kupila »Radnički tjedan«, sindikalni list koji je Fića među radnicima rasturao. Od tada je Đuka postala blizak saradnik Fićin. On je u Đuki pronašao drugaricu sličnu sebi, jer je ona bila otvorena, smela, vedra. Sve do ustaničkog jula oni se neće razdvajati, ali zbog angažovanja na partijskim poslovima neće stići da se venčaju.

Đuka je Fiću i volela i poštovala, radila je sa njim sva se predavši borbi sindikalnog pokreta i Partije. Ona je početkom 1940. godine postala član Komunističke partije Jugoslavije. Policija ju je više puta hapsila zbog revolucionarnog rada. Jednom su je agenti toliko tukli da je pala u nesvest, a podmukli policijski agent je pokušao da joj lukavstvom doskoči: pronašao je doušnika koji je tvrdio da mu je dala letke. Sva izubijana, krvava, raščupana, s pocepanom haljinom, Đuka ga je prezrivo pogledala pravo u oči i rekla:

— Kako te nije sramota da pričaš koješta! Ja tog čoveka uopšte ne poznajem. Otkuda mi leci kada ne umem ni da čitam.

Ponovno hapšenje, pred kraj godine, mlada ilegalica i komunistkinja će izbeći napustivši Niš, grad svoje revolucionarne mladosti. Ali će se opet i ubrzo sresti sa Fićom, ovog puta na revolucionarnom radu u Valjevu i okolini.

Fića je, po direktivi Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, često odlazio i u druga okolna mesta da bi u njima osnivao partijske organizacije ili sindikalne podruž-

nice, okupljao napredne radnike, održavao zborove. Kada je u zimi 1939. trebalo da pođe u Bor počela je snežna vejavica. Bilo je nevreme da se prst pred okom nije video. Putevi su bili zatrpani smetovima. Drugovi su ga odvrćali da ne kreće na put, upozoravajući ga da će ga zaustaviti nanosi kod sela Metovnice.

— Ma kakvi smetovi i vejavica! — govorio je on. — To nije za nas prepreka. A kako naši drugovi u Španiji! Zar da nas tako nešto obeshrabruje! Taman posla! Ide-mo, drugovi, nema nam druge!

„Samo pred svojom Partijom nemam tajni“

U aprilu 1940. godine, kada se rat uveliko primicao Jugoslaviji, Fića Kljajić je s koferom u kom je bio partijski materijal, putovao brodom »Karađorđe« iz Prahova u Donji Milanovac. Bio se zagledao u lepote obala Dunava, zaljubljen u prirodu koju je od malih nogu voleo. Očaran lepotama Dunava, malo se opustio, ali se odjednom presekao; opazio je kako policija pretresa putnike. Nije stigao da kofer sa zabranjenim partijskim materijalom negde sakrije. Pretresli su ga. Odmah potom su ga vezali i sproveli u Beograd.

Policijskom agentu koji ga je lišio slobode Fića je na prvom saslušanju ispričao izmišljenu verziju o tome kako se kod njega našao zabranjeni materijal. Kao: putovao on, kao delegat niških kožaraca, na kongres koji je trebalo da se 24. marta 1940. godine održi u Slavonskom Brodu. Ali je u Beogradu saznao da je kongres odložen, pa se istim putem vratio u Zaječar. U putu se slučajno sreo s nekim nepoznatim mladićem, studentom. Iz razgovora s njim uvideo je da su istomišljenici o mnogim pitanjima, a naročito o ratu i skupoći. »Posle dužeg razgovora taj mu je mladić poverio da ima kod sebe veći broj letaka u kojima se govori protiv rata i skupoće, pa mu je rekao da bi dobro bilo da uzme jedan broj tih letaka i da ih razdeli radnicima. Filip Kljajić ih je primio i stavio u svoj koferčić a da prethodno nije prove-

rio šta se nalazi u primljenom zavežljaju« — stajalo je u optužnici.

Ubrzo se Fića ponovo susreo sa zloglasnim Vujkovićem. Na jednom od saslušanja usta su mu zapušili prljavom krpom, pa je rukom dao znak da hoće da govori. Kada su mu agenti izvadili krpu iz usta očekujući priznanje, Fića je rekao:

— Znam ko mi je predao materijal, ali neću da kažem. Ja sam komunist!

Na ponovno Vujkovićevo pitanje od koga je materijal dobio i kome ga je poneo, hladnokrvno je odgovorio:

— To je moja tajna.

— A da li bih ja mogao znati tu tvoju tajnu? — upita ga Vujković podrugljivo.

— Ne! Ja samo pred svojom Partijom nemam tajni! Vama ništa neću reći!

— More, kad te budem pritegao reći ćeš ti meni i ono što ne budem pitao! — dreknuo je Vujković.

— Varate se — opet će Fića.

Posle višečasovnog mučenja Vujković mu, u trenutku svoje iscrpljenosti, dobaci:

— Teško je Srbin biti!

Fića mu nije ostao dužan:

— Da, ali lepo!

Tromesečna policijska istraga u Glavnjači nije slo-mila Fiću. Ni takva sredstva i načini mučenja kakvi su pendreci, vešanje za ruke i noge, gaženje, lomljenje prstiju, nisu pomogli da se iščupa bar neka reč koja bi išla na štetu Partije. Najzad, policija ga sredinom jula prebacuje na Adu Ciganliju i predaje Sudu za zaštitu države. Osuđen je na kaznu strogog zatvora u trajanju od pet meseci »zbog pokušaja rasturanja komunističko-propagandnog materijala«. Ali i njegov sudski dosije, kao i dosije u policijskoj arhivi, ostao je prazan. Zapisničaru suda je ostalo jedino da zabeleži podatak da je okrivljeni Kljajić za sebe »kazao da je komunista i da je svestan što je učinio i što čini, te prema tome i spreman da snosi sve zakonske posledice«.

Pucnji u Košutnjaku

U nedelju 8. septembra 1940. godine mladići i devojke, radnici i stariji ljudi iz Beograda u velikim grupama su pošli u košutnjačko zelenilo. Dan je bio sunčan i lep. Jesen se primicala i rukovodstva partijske i sindikalne organizacije Beograda želela su da tu priliku, kao i ranije, iskoriste za organizovani izlet mladeži i radnika. U pripremi izleta učestvovao je i Fića Kljajić koji je dobio zadatak — okupljanje mladih kožarskih radnika i organizovanje političko-zabavnog programa u Košutnjaku.

Nekoliko stotina omladinaca, studenata, srednjoškolaca i mladih radnika radovalo se septembarskim lepotama Košutnjaka. Najživlje je bilo na platou između puta i šumarka i na poljanici između puta i železničke pruge. Tu je bila podignuta bina za izvođenje programa. Izletnike su oduševili govori i recitacije, kozačke igre, tačka »Čupčik-čupčik«, Brehtovi stihovi, pesma »Volga, Volga...« koju su svi zajednički zapevali.

Iznenada, usred programa, od podvožnjaka su naišla dva kamiona žandarma. Neko od prisutnih je uplašeno uzviknuo: »Policija!« Poveća grupa žandarma i agenata uputila se s oružjem u rukama prema najvećoj grupi izletnika da bi pohapsila organizatore i izvođače programa. Njihovo nastupanje je izazvalo uznemirenost; najpre su majke počele da dozivaju razigranu decu i porubile da se probiju iz obruča. U međuvremenu je Čokara, agent i provokator, ispalio metak iz revolvera. Ubrzo potom je suknula puščana vatra u nezaštićene izletnike.

Golobradi i goloruki mladići su pružili otpor na više mesta. Neko od izletnika je povikao: »Pođimo ovamo da se kamenjem borimo protiv žandarma«. Jednom grupom omladinaca, pretežno srednjoškolaca, rukovodio je Fića Kljajić. Na jednom koloseku železničke pruge prema Rakovici bilo je više teretnih vagona, koji su poslužili kao zaklon. Tu je omladince Fića ohrabrio i pozvao da se svim sredstvima suprotstave policiji.

Na nasiru se odigrala drama. Tri mladića su ubijena — Brand Petrušević, gimnazijalac, Slavko Dinović, učenik srednjotehničke škole, i Dimitrije Dimović, tekstilni radnik sa Karaburme. Jednoj omladinki izbijeno

je oko. Brand je nastradao u trenutku kada je s rukom podignutom uvis i stisnutom pesnicom govorio izletnicima protiv neviđenog nasilja policije.

Dok je trajao neravnopravan sukob između naoružanih žandarma i mladića, iz daljine se pojavio teretni voz. Na zahtev Filipa Kljajića, dva omladinca — Gojko Grulović, gimnazijalac, i Jure Čule, metalski radnik, — mahanjem su zaustaviti zahuklatu kompoziciju. Od njih je Fića zahtevao da na svaki način voz zaustave, pa ako ne mogu drugačije — da legnu na šine.

Voz se zaustavio. Mnogi su, posebno žene s decom, iskoristili tu okolnost da se lakše i brže razidu, a drugi su »odstupili« ili su uskočili u vagone.

Nije tačno utvrđeno koliko je mladića ubijeno i i ranjeno. Sahrana Branda Petruševića pretvorila se u masovni protest protiv brutalnog postupka žandarma.

Na Valjevskim barikadama

Pri kraju septembra poslednje predratne godine Fića se obreo u Valjevu, na dužnosti sekretara Okružnog komiteta Partije. To je vreme kada su u Valjevu i okolini partijska organizacija i sindikalne podružnice vrlo intenzivno radile. Od dolaska iskusnog partijskog radnika Filipa Kljajića na čelo okružne partijske organizacije, Partija je još smelije koračala na čelu svih važnijih revolucionarnih zbivanja. U to vreme ona će ostvariti vrlo snažan uticaj na radničku klasu i sindikate, pokrenuće akcije za veća prava radnika i obespravljenog seljaštva, a i brojno se povećava. Imala je šezdesetak članova i kandidata za članove KPJ, a organizovala je i oko 30 kružoka za proučavanje marksističke literature.

Nepun mesec dana po dolasku u Valjevo, partijski sekretar Fića organizuje štrajk obućarskih radnika, koji se završava sporazumom s poslodavcima. U vojnoindustrijskom preduzeću »Vistad«, u kome je radilo naivše radnika iz Valjeva i okoline, često je dolazio na sastanke sindikalne podružnice. Organizovao je kružoke za proučavanje radničke štampe, proglasa, letaka, brošura. Zajedno s Đukom Đinić radio je i u komisiji Okružnog komiteta KPJ za rad sa ženama. Jedno vreme je bio i u up-

ravi radničke menze. Pa ipak, mnogim partijskim aktivistima tog vremena, građanima Valjeva i okoline, on je ostao u nezaboravnoj uspomeni po učešću u organizovanju velikog štrajka građevinskih radnika.

U osvit 12. oktobra 1940. više stotina građevinskih radnika koji su gradili prugu Valjevo — Bukovi i Valjevo — Loznica demonstrativno je pobacalo pijuke i lopate i, na poziv Okružnog komiteta KPJ za valjevski okrug i sindikalnog rukovodstva, pošlo na štrajkački zbor u Valjevo.

Veliki broj nekvalifikovanih radnika, pretežno iz Like, Bosne i okolnih sela duž pruge, ustao je protiv nesnosnih uslova života. Niske nadnice skoro da nisu stizale ni porodice da prehrane. Higijensko-tehničke zaštite nije bilo a ni mnogobrojne povrede nisu zabrinjavale bezdušne poslodavce. Jednolična i veoma skupa hrana nije bila dovoljna, a radno vreme je bilo neograničeno.

Okružni komitet Partije sa Fićom Kljajićem na čelu u potpunosti se zauzeo da obespravljenim radnicima pomogne da ostvare svoje zahteve. Čim su radovi počeli na gradilištima su formirana uporišta Partije i sindikata — partijske ćelije i sindikalne podružnice. Na deonicama su nicala jezgra sindikalnih aktivista čiji je zadatak bio da održavaju vezu sa radnicima. Članovi Okružnog komiteta često su obilazili radilište, održavali sastanke i konferencije, govorili radnicima o spoljnoj i unutrašnjoj situaciji, o njihovom bednom ekonomskom položaju, načinu rešavanja njihove teške situacije, o borbi radničke klase.

U tom pogledu posebno se isticao sekretar OK Filip Kljajić. On je stalno bio u dodiru s radnicima, pomažući im u organizovanju akcije. Sastanke s njima najčešće je održavao noću i o praznicima, veliku akciju građevinskih radnika trebalo je sačuvati od provale.

Intenzivnije pripreme štrajka počele su odmah posle štrajka radnika fabrike »Vistad«, u julu 1940. godine. Već tih dana radnici su od poslodavaca zatražili da im poboljšaju uslove rada, povećaju nadnice, i da se potpiše kolektivni ugovor. Iz dana u dan ti su zahtevi radnika bili sve odlučniji.

Uz pomoć Fiće Kljajića, sindikalna podružnica je formulisala zahteve koji će biti uneseni u kolektivni ugovor i zatražila pregovore s poslodavcima. Više puta su njeni predstavnici odlazili u sresko načelstvo radi prego-

vora, ali poslodavci nisu pristali da pregovaraju i nisu popuštali. Za one radnike koji su protestovali pripremali su otkaze s posla i pozvali su žandarme da intervenišu. Tada je Okružni komitet Partije odlučio da organizuje štrajk građevinskih radnika. Pod Fićinim rukovodstvom razrađen je plan priprema. Svi članovi, kandidati i simpatizeri Partije, skojevci i sindikalni funkcioneri dobili su zaduženja, formirane su i grupe agitatora koje su 7. oktobra pohitale na radilišta. Fića Kljajić i Milosav Milosavljević dobili su najdužu deonicu, od Valjeva do Valjevske Kamenice, koja je bila najviše pod prismotrom policajaca.

Dvanaestog oktobra 1940. godine počeo je štrajk građevinskih radnika. Na poziv partijskih i sindikalnih aktivista, nekoliko stotina radnika je napustilo posao i pošlo na zbor u Valjevo. Na opustelim radilištima ostale su samo štrajkačke straže i po koji plašljivi radnik.

Jednu grupu štrajkača sa deonice Valjevo — Bukovi žandarmi su pokušali da pretnjama vrata na posao. Držeći uperene bajonete na puškama, upozorili su ih da će pucati ukoliko se ne razidu.

— Pucajte, ali natrag nećemo! — uzviknuo je Nedo Karajičić razdrljivši kosmate grudi.

— Nazad nikako! — povikali su ostali.

Veličanstveni zbor građevinskih radnika počeo je oko 15 časova govorom Filipa Kljajića.

— Za poslednju godinu dana cene životnih namirnica porasle su za 100 i 150 posto, a nadnice građevinskih radnika, koje su ionako bedne, ostale su iste. Dok poslodavci sve bezobzirnije cede radnu snagu, trljaju ruke i pune džepove pod zaštitom organa vlasti i čuvara reda, vaš položaj je iz dana u dan teži. Svojom mizernom nadnicom vi niste u stanju ni sebe da prehranite, a kamoli da koji dinar odvojite za svoje gladne porodice. Svi pokušaji da se nadnice povećaju, ostali su bez uspeha. Četiri puta su radnici odlazili u sresko načelstvo radi pregovora s poslodavcima, ali gospoda nije našla za shodno ni da dođe na pregovore. Ali je zato pozvala žandarme u svoje kancelarije i na silu otpuštala radnike bez otkaza. Nama nije ništa drugo ostalo nego da zajednički ustanemo u odbranu golog života, svog i svojih porodica...

Govor Filipa Kljajića snažno je odjeknuo i među građanima Valjeva, koji su tek tada doznali pod kakvim uslovima žive i rade stotine građevinskih radnika. Ogorčeni radnici Valjeva pažljivo su saslušali Fiću i odobrili mu sve što je rekao. Njegove vatrene i optužujuće reči često su prekidali poklicima Partiji i sindikalnom pokretu.

Tek što su Fića i ostali govornici završili izlaganja, policija je, pojačana zandarmima iz Čačka, Užica i Beograda, pokušala da zor rasturi. Uperenim bajonetima zandarmi su kidisali na goloruke radnike nastojeći da Fiću i ostale govornike pohapse. Radnici su obrazovali zid i tako sprečili zandarme da prodru do govornika. Jedan broj radnika ubrzo je od kocke pripremljene za opravke ulica podigao barikade. Na žandarme su poletele kamenice.

Planuo je i plotun. Pločnike valjevskih ulica poprskala je krv ranjenih radnika. Nikola Tolić, građevinski radnik, pao je smrtno ranjen i na putu do bolnice je izdahnuo.

Štrajk građevinskih radnika naišao je na simpatije ostalih valjevskih radnika i stanovništva. Uz svesrdno angažovanje partijske organizacije, posebno Okružnog komiteta KPJ, štrajkačima su pružene i materijalna pomoć i moralna podrška. U znak solidarnosti radnici »Vistada« su stupili u štrajk pet dana kasnije, tražeći poboljšanje radnih uslova i veće nadnice. Na području okruga — u Valjevu, Ligu, Mionici, na Ubu i u Pričevićima — organizovano je prikupljanje dobrovoljnih priloga u novcu i namirnicama. Pozivu štrajkačkog odbora, partijskih i sindikalnih organizacija, masovno su se odazvali ne samo sindikalno organizovani radnici već i seljaci iz okolnih sela, posebno iz Dračića i Klinaca. U »Tešnjaru«, koji je postao neka vrsta štrajkačke slobodne zone, zadimilo se, jer je tu bila kuhinja za ishranu štrajkača. Angažovanjem komunista sprečena je pojava štrajkbreherstva. Radilišta su neprkidno obilazili partijski i sindikalni aktivisti. Oni su hrabрили radnike da ustraju.

Štrajk, međutim, nikada nije okončan. Najveći broj štrajkača napustio je posao i vratio se kućama.

Uskoro je izbio rat, i pruga nikada nije završena.

Oružje kao hleb

Početak aprila 1941. iz partijskih organizacija i rukovodstava hitale su poruke da svi za oružje sposobni komunisti i skojevci požure u vojsku. Na to se Fića zaputio preko valjeva u Petrinju — da bi se javio vojnom odseku. On je pre toga nekim partijskim aktivistima iz Valjeva saopštio odluku Partije o tome da što pre odu u svoje jedinice i na front. No on sam, kao i mnogi drugi vojni obveznici koji su se raskvašenim drumovima i blatnjavim puteljcima žurili na zborna mesta — zbog brze kapitulacije stare države nije stigao da se javi u komandu.

Odveć brza okupacija zemlje nije zbunila hlabrog i prekaljenog komunistu Filipa Kljajića. Znajući da sve nije završeno, a željan akcije, on će već krajem aprila početi da se priprema za oružanu borbu protiv okupatora. Nekoliko dana posle okupacije obreo se u rodnom Tremušnjaku. Već iznemogla, mati je bila presrećna što ga vidi posle toliko vremena.

Dan-dva po dolasku Fića je okupio grupu svojih Tremušnjana i govorio im o propasti stare države i vojske, izdajući i predstojećoj borbi:

— Nije sve završeno. Borba nam tek predstoji. Sakupljajte oružje i čuvajte ga za dane koji su pred nama! Čuvajte se ustaša!

Fića se nije dugo zadržao u krugu porodice i među seljacima.

— Moram da idem — govorio je majci. — Čekaju me drugovi, obaveze. Ne želim da stanem pred ustaške cevi.

Majka se malo primirila:

— Dobro, sine, samo se čuvaj! Vreme je opasno, ratno.

Tog dana poslednji put ga je videla.

Tek što je izmakao iz sela, u kuću Kljajićevih su upale ustaše. Tražile su Filipa.

Beograd, okupirani grad, zatekao je u ruševinama. Situacija u Beogradu bila je veoma teška, jer ga je okupator pretvorio u glavno uporište svoje uprave u Srbiji.

Fića je ubrzo uspeo da se poveže s rukovodstvima i organizacijama Partije i da učestvuje u svim njenim akcijama.

Posle Majskog savetovanja KPJ u Zagrebu, kada je borba protiv okupatora i »za nacionalno oslobođenje podjarmljenih naroda« postala jedan od najvažnijih zadataka Partije, počele su vrlo intenzivne pripreme za oružanu borbu.

U prvoj polovini maja osnovan je Vojni komitet pri Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju i Fića je izabran za njegovog člana. Od tada je pa sve do odlaska iz Beograda, početkom jula, on je bio sav u pokretu: obilazio je okružna rukovodstva KPJ, odlazio na sastanke vojnih komiteta KP, za zaječarski okrug, na kome je obrazovan ustanka.

Sredinom maja je prisustvovao sastanku Okružnog komiteta KPJ za zaječarski okrug, na kome je obrazovan vojni komitet. Na tom skupu je govorio o pripremama za oružanu borbu, o prikupljanju oružja, stvaranju ilegalnih desetina i grupa, organizovanju obuke u rukovanju oružjem, prikupljanju sanitetskog materijala.

Ubrzo je stigao i u valjevski kraj. U Belanovici, nedaleko od Ljiga, govorio je seljacima o novonastaloj situaciji, uzrocima aprilskog poraza stare vojske i držanju prema okupatoru. Tom prilikom je rekao da narodi Jugoslavije nemaju drugog izbora no da se odlučno obračunaju s okupatorom. Preporučio je da se prikuplja oružje, jer »će nam uskoro zatrebati kao lebac«.

Sa okupatorom — samo preko nišana

Kolubara i Rađevina, poznate po bunama i ratovima, masovno su se odazvale pozivu Partije. U selima su vrlo žurno radile grupe za prikupljanje oružja.

Kada su 22. juna 1941. godine Nemci upali u SSSR, Centralni komitet KPJ je proglasom pozvao narod i komuniste Jugoslavije u borbu protiv okupatora. Već sutradan je Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, u duhu direktive CK KPJ, doneo odluku da se odmah počnu stva-

rati partizanski odredi i da se obavljaju pripreme za početak oružanih akcija. Fića Kljajiću je naloženo da taj posao završi, najpre, u Kolubari, a zatim i na Kosmaju. Izoor nije mogao biti bolji. Njegova neprekidna čežnja da je u akciji, u borbi, kao i izvanredna snalažljivost i sposobnost da okuplja i organizuje narod na ustanak, bile su kao poručene osobine za jednog pokretača i organizatora narodnog ustanka. Dva dana kasnije Fića je na sastanku Okružnog komiteta KPJ za valjevski kraj oglasio početak oružanog ustanka:

— Drugovi, Centralni komitet naše Partije doneo je odluku da se digne ustanak, otpočne oružana borba protiv okupatora i domaćih izdajnika. Na nama komunistima je da budemo na čelu borbe sve do konačne pobeđe radničke klase i proleterijata. U ustanku moraju naći mesta svi rodoljubi, a martovski i aprilski događaji su pokazali da su oni spremni da se bore. Odlučeno je da se u vašem kraju organizuju partizanske čete i štab odreda, koji će njima rukovoditi. U početku treba izvoditi sabotaže i diverzije, rušiti mostove, kidati telefonske mreže, uništiti opštinsku administraciju, napadati na manje žandarmerijske posade i neprijateljska uporišta, ali valja izbegavati frontalne sudare, jer je neprijatelj jak, a ljudi se moraju čuvati.

Tada je Fića saopštio i odluku o imenovanju štaba Valjevskog partizanskog odreda i objasnio potrebu formiranja četiri partizanske čete sa po 50 boraca, sastavljene mahom od članova Partije, kandidata i skojevaca, kao i od ostalih rodoljuba, oficira i podoficira stare vojske. Zatim je saopštio odluku da se posle formiranja partizanskih četa pristupi obrazovanju manjih grupa i desetina u gradovima i selima. Ti ljudi bi preko dana bili kod kuća i obavljali bi svakodnevne poslove, a noću bi se povezivali s partizanskim četama i izvodili akcije.

Ujutro 28. juna, u razlistaloj šumi Osojama u selu Bujačiću, štab odreda je formirao Kolubarsku partizansku četvu. Prvim borcima i vesnicima bune govorio je Fića o značaju borbe, ulozi komunista, liku partizana, zadacima odreda i čete. Ponesen početkom borbe, završio je:

— Rat počinje, drugovi! S okupatorom ćemo od sada razgovarati preko nišana. Ubrzo će on osetiti snagu buntovne Srbije. Napred, drugovi, u borbu!

U noći između 1. i 2. jula Fića je stigao na Kosmaj da bi se sa komunistima iz Sumadije i Posavine dogovorio o organizovanju Kosmajsko-posavskog partizanskog odreda, pri čemu je rekao:

— Vaš odred, drugovi, od danas predstavlja crveni obruč oko Beograda. I ne samo to. On će se omasovljivati i taj obruč će sve više stezati. I doći će dan kada će pritisak na neprijatelje biti tako silovit da ga oni neće moći da izdrže, već će biti uništeni u našem lepom Beogradu.

Putovanje ustaničkom Srbijom

Četvrtog jula je Politbiro Centralnog komiteta KPI odredio i rukovodstvo ustanka u Srbiji — Glavni štab NOP odreda. Za člana štaba određen je i Fića Kljajić. Tri dana kasnije on je počao na četvoromesečno »putovanje« ustaničkom Srbijom, o čemu će Rodoljub Čolaković zapisati:

»Kao članovi Glavnog štaba partizanskih odreda Srbije prokrstarili smo Fića i ja za prva tri mjeseca ustanka bezmalo svu zapadnu Srbiju: Kosmaj, Kolubaru, Šumadiju, Rudnik, Jadar i Rađevinu... Išli smo iz odreda u odred, sređivali u njima stanje, vodili ih u prve akcije, povezivali ih međusobno. To su bili slavni dani: za tri mjeseca ustanka u Srbiji je veoma burno prošao put od prvih akcija mladih, tek formiranih partizanskih odreda do uzimanja gradova, od prvih iskri do prvog požara koji je zahvatio cijelu Srbiju.

Na takvom radu, koji iziskuje od čovjeka krajnje naprežanje svih njegovih snaga, u takvom vremenu, u kome se događaji veoma burno, skokovito i dramatično razvijaju, posmatrao sam Fiću iz dana u dan i vidio ga u najrazličitijim situacijama. Vidio sam ga na sastancima štaba, gdje se mirno raspravljalo, u akciji kad je trebalo donositi odluke brzo i bez kolebanja, na partizanskim sastancima, kad je trebalo ispravljati pojedince ili na maršu pod uslovima veoma nesigurnim, kada je na svakom koraku vrebala smrtna opasnost. Vidio sam ga mirnog i naoko ravnodušnog, oduševljenog i razočara-

nog, raznježenog ljepotama Srbije ili uznemirenog zbog neizvjesnosti sudbine drugog. U svim tim prilikama i raspoloženjima on je ostavljao utisak snažne, cjelovite ličnosti koja zna šta hoće i koja ima snage i volje da to i ostvari. To je bio sjajan primjerak onih ljudi koje je naša Partija dizala iz narodnih dubina, vaspitala ih, kalila i osposobila za rukovodioce pobunjenog naroda.

Fićina dovrtljivost i smisao za akciju došli su do izražaja već prvog dana. Na putu ka sedištu Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju iznenadila ih je žandarmerijska patrola. Bilo je to u kosmajskom selu Popoviću. Čim je video da se žandarmi primiču od Ralje i Mladenovca kući učitelja Markovića, Fića je ostavio svoj koferčić na sto pred učiteljevom kućom i odmah se izgubio u šljiviku. Sluteći da sa žandarmima može doći i do spora oko legitimacija, pojurio je prema gornjem delu sela. Tu je začas sakupio desetak naoružanih ljudi, što je bila prava partizanska desetina. Zatim je desetinu postavio u zasedu iza kuća, suda bi žandarmerijska patrola pošla u slučaju da njegove drugove povede, kao sumnjive, prema Ralji. Seoskog kmeta i jednog seljaka, inače simpatizera pokreta, uputio je prema žandarmima da bi intervenisali ukoliko njegove drugove zadrže. Kmetu je rekao da predoli vođi žandarma da pretrese kofer koji je on ostavio ispred učiteljeve kuće, znajući da u njemu nema ničega što bi ih odalo. Plan mu je bio da se izvuku lukavstvom, a ako se u tome ne bi uspelo, onda je žandarme trebalo napasti i razoružati. Dok su žandarmi pregledali legitimacije nepoznatih došljaka, Fića se okolnim putem, sa suprotnog pravca, ubrzo vratio, približio naredniku koji je bio vođa patrole i počeo da ga zapitkuje o nekom imanju, jer bi ga on navodno kupio.

— Pa gde ste vi! Mi zbog vas imamo komplikacije!
— počeo jedan od Fićinih drugova, praveći se da je ljut na Fiću.

— Evo me, šta ste se toliko uzбудili! Jurim kao sumanut da bratu spasem glavu — hladnokrvno odgovori Fića, a potom ugrabi trenutak da namigne drugovima okrenuvši glavu u pravcu zasede.

Na pitanje žandarmerijskog narednika zašto je kofer ostavio na stolu i zatim pobegao, Fića je mirno odgovorio, gledajući ga u oči:

— Ma nisam ja vas ni video. Da ste se vi setili i za mnom povikali, ja bih stao. Nemam ja ama baš nikakvog razloga da bežim od vas. Pa niste vi ustaše, pobogu, ljudi!

Svojim neusiljenim ponašanjem i vešto smišljenom pričom Fića je tako uverljivo delovao, da su ih žandarmi ubrzo pustili. Na putu od Vrbice prema Đurincima vajkao se Fića:

— Završi se ovo bez gužve, a baš sam voleo da se malo zakuvalo pa da vidimo čija majka crnu vunu prede.

— Polako, Fićo! Ovo je tek početak. Biće okršaja napretek. Bolje je što se tako završilo — odgovori mu jedan od drugova.

Crveni obruč oko Beograda

Dva dana je, potom, Fića boravio u štabu Kosmajsko-posavskog partizanskog odreda, koji je bio u šumama iznad sela Parcana. Sa članovima štaba dugo je pretresao situaciju u odredu i na terenu, zahtevajući da se što pre ide u akciju. Osuđivao je mrtvilo, kukavičluk i nedisciplinu.

Dvanaestog jula u svitanje Fića se uputio u Aranđelovac, na sastanak Glavnog štaba. Vozio se čezama i kolima preko Topole. Usput se oduševljavao blagim i pitomim brežuljcima Šumadije, oniskim i belim kućicama s crvenim krovovima što su kao bulke štrčale iz šljivika i voćnjaka. Nije mogao da odoli a da ne usklikne: »Ih, kako je lepa ova Šumadija! Kao nevesta!«

Na brdašcu iznad Aranđelovca okupilo se rukovodstvo ustanka u Srbiji. Bio je to njihov prvi sastanak. Raspravljalo se o sređivanju formiranih partizanskih odreda i stvaranju novih. Rukovodstvo ustanka bilo je zadovoljno razvojem oružane borbe u Srbiji. Za petnaestak dana u Srbiji je bilo više partizanskih odreda: Valjevski, Kosmajsko-posavski, Kragujevački, Čačanski i Užički. Preduzimane su diverzije na drumove i opštinske uprave, a ponegde i manji napadi na okupatorove vojne i posade. Tih dana se oglasila prva ustanička puška u Beloj crkvi i ugasile su se mnoge žandarmerijske sta-

nice. Zaplenjene su znatne količine oružja i u odrede su pristigli novi borci.

Posle iscrpne analize, razrađen je plan daljeg razvoja oružane borbe. Govorilo se o potrebi izvođenja većih akcija — od diverzija do napada na živu silu okupatorovu. Tako bi se zaplenilo više oružja i municije i okupio veći broj ljudi. Neprekidnim izvođenjem akcija razbijao bi se strah od neprijatelja, podizala vera u snagu ustanka i u borbu bi se prevlačili sve širi slojevi stanovništva. Zatim je odlučeno da članovi štaba ponovo obiđu partizanske odrede i da njihove štabove upoznaju s novim zadacima. Fića je otišao u Valjevski partizanski odred.

Nekoliko dana kasnije Fića i Rodoljub Čolaković su se ponovo našli u štabu Kosmajsko-posavskog odreda. sa štabom su se dogovorili da jednovremeno izvedu dve diverzije na mostove kod Ralje i Belog Potoka. U njihovom pripremanju i izvođenju su učestvovali i Fića i Ročko.

Sutradan, pošto je prisustvovao zakletvi dveju kosmajskih partizanskih četa, Fića se sa jednom od njih uputio u pravcu Belog Potoka. Uveče se snažna eksplozija prolomila okolinom. Fićina grupa je potpuno porušila vijudukt kod Belog Potoka.

Odmah posle akcije Fića je pošao u Posavinu da obiđe partizansku četu koja je logorovala blizu Obrenovca. Izvršio je zakletvu partizana i upoznao ih sa zadacima i teškoćama koje ih očekuju. zaključujući.

— Borba neće biti laka, daleko smo od SSSR. a svaki brežuljak i grm treba pretvoriti u busiju protiv Nemaca i izdajnika.

Zatim je prisutne borce pozvao da dobro razmisle, i ako nisu rešeni da izvrše sve zadatke i podnesu teškoće u odredu, da izađu na stranu i vrate se kućama. Iz stroja niko nije izašao.

Četa je prihvatila zakletvu u stavu mirno. Odmere nim i čvrstim glasom Fića je izgovorio tekst zakletve. Mnogi roditelji i seljaci iz okolnih sela poskidali su kape. Svečanost se završila pesmom »Diži se, narode radni«.

Tih dana je u Glavni štab NOP odreda Srbije stigla direktiva druga Tita o stvaranju slobodne teritorije u zadržanoj Srbiji. Prostor od drumova Loznica — Valjevo i na jug preko Čačka i Užica prema Sandžaku bio je veoma

pogodan za dizanje ustanka, jer su na tom području Nemci imali veće snage samo u Užicu, Valjevu i Krupnju, a tu su operisali i najjači partizanski odredi.

Kad je proučio direktivu druga Tita, Glavni štab je odmah sačinio plan svog rada, podelio zadatke. Fića i Čolaković su trebali da idu u Valjevski NOP odred, gde bi radili na njegovom jačanju i okupljanju što većeg broja ljudi pod oružje. Posle toga bi se prešlo na veće akcije u kojima bi učestvovalo više odreda. Njima dvojici je naloženo da uspostave kontakt sa Dražom Mihajlovićem i utvrde kakvim snagama raspolaže i koliko je voljan da vodi borbu protiv okupatora.

Borba na život i smrt

U to vreme Valjevski partizanski odred je brojao oko 220 boraca i, organizovan u tri jake čete, operisao na širokom području od Drine do Rudnika.

Do sela Divaca, nedaleko od Valjeva, Fića i Ročko su išli vozom. Uz put su sretali žandarme, a na lajkovačkoj stanici su zatekli i dugačku nemačku kompoziciju prepunu vojnika, kamiona i topova. Između Divaca i sela Pauna, gde se nalazio štab Valjevskog odreda, pregazili su Kolubaru i dohvatili se brda, žureći se da za videla nagaze na najkraći put do logora.

— Curo, reci nam kako se najkraće stiže do Pauna — obrati se Fića zarumeneloj seoskoj devojci koja iznenada izbi iz čestara.

— Hoću, ali ako mi kažete ko ste — šeretski će ona.

— Od Lajkovca smo, tražimo curu za ovog momka — vajkao se raspoloženi Fića pokazujući na jednog kurira. Pogledaj ga kakav je!

— More, niste vi iz Lajkovca — osmehnu se devojka i vragolastim pogledom odmeri kurira, a zatim se brzo izgubi u julske večere krivudavim seoskih puteljkom.

U Paune su Fića i Ročko stigli poslednjeg dana jula o ponoći. Pošto se čuo ugovoren zvižduk kurira, iz ovećeg šumarka su izašla dvojica partizana: jedan visok i mršav, zaogrnut šatorskih krilom, a drugi omalen u kožnom kaputu. Bili su to Zdravko Jovanović, komandant, i Milosav Milosavljević, komesar Valjevskog odreda.

— Stigli ste u pravi čas — zadovoljno će Zdravko pošto se srdačno rukovaše. — Ujutru ranimo, pa pravac u Kolubarsku četu. Sigurno ćete i vi s nama!

— Razume se — odgovorio je Fića.

Na putu u logor Kolubarske čete, koja se nalazila blizu Rajkovića, oni su Zdravka i Milosava upoznali s planom ustanka u zapadnoj Srbiji i naglasili potrebu neprekidnog izvođenja oružanih akcija kako bi se okupio veći broj ustanika i sakupilo što više oružja. Usput su bili obavješteni o držanju Draže Mihajlovića, čiji su kuriri danonoćno krstarili teritorijom odreda.

— Taj se neće tući s Nemcima! — ljutito je izveštavao komandant Fiću i Ročka o pravom stanju stvari sa četnicima. — Sa oko šezdeset ljudi, većinom podoficira i nekoliko oficira, izležava se na Ravnoj gori, a po selima razaslao izaslanike da vrše nekakvu mobilizaciju. Uvode ljude u spiskove i govore im da ostanu kod svojih kuća i čekaju na poziv. Sve mi se čini da je Draži glavno da se ne vrše nikakve akcije protiv Nemaca. To govore i njegovi ljudi, koji često odlaze u Valjevo. Vele da za akcije još nije vreme i da bi one pogoršale položaj srpskog naroda. Mnogi nam već zameraju što sa Ravne gore ne razjuri mo mafiju gibančara.

Takvu ocenu nisu sasvim prihvatili Ročko i Fića. Oni su smatrali da treba učiniti sve da se Draža privoli za borbu. Sugerisali su i više strpljenja pošto se ne radi samo o jednom čoveku ili grupi ljudi, već o raspoloženju jednog sloja naroda. Govorili su da treba učiniti sve da ne dođe do borbe između partizana i četnika, do bratoubilačkog pokolja. Ali zato čeničku propagandu o čekanju i izbegavanju akcija protiv Nemaca treba uporno razobličavati kao kukavičluk i izdajstvo.

Za dvadesetak dana, koliko se zadržao u Valjevskom odredu, Fića je najduže boravio u Kolubarskoj partizanskoj četi, koja je imala pedesetak dobro naoružanih i odevenih boraca. Ona je izvela mnoge akcije u Kolubari. Kada je do njega stigla nepotvrđena vest da će četu napasti jake nemačke snage, štab čete je učinio veliku grešku — ljudstvo je po grupama raspustio, s tim da se kasnije ponovo okupi. Do napada, međutim, nije došlo. Lažnu vest su, verovatno, proturili četnici kako bi među borce uneli pometnju i strah od akcija.

Mada se dva dana pre njihovog dolaska četa ponovo okupila, takav postupak rukovodstva čete nije se dopao Filipu Kljajiću i Rodoljubu Čolakoviću. Oni su oštro osudili rukovodstvo čete zbog nepromišljene odluke, smatrajući da ona demoralizuje ljude, odvaja ih od pokreta i slabi disciplinu. »Ako nije bilo moguće primiti borbu, trebalo je s četom manevrisati«, rekao je Fića »a ne jednostavno pobeći i rasturiti se«. Tom prilikom zamerali su komandira i isključili ga iz Partije, a političkog komesara opomenuli. Održali su i konferenciju sa borcima, a zatim izvršili zakletvu čete. Fića je tom prilikom održao govor.

»Govorio je dugo i vatreno« — zabeležiće Čolaković o tom svečanom trenutku Kolubaraca. »Oštrim rečima osudio je mlitavost i mlakost u vođenju akcija, paničarstvo koje lako zahvata i dobre naše drugove, šibao one koji na prvi šušanj hoće da se rasture u manje grupe. Zatim je govorio o zakletvi. Ona je sveti zavjet svojim drugovima i svome narodu. »Svaki od nas«, rekao je Fića, »treba da zna da je ovo borba na život i smrt, da mi u nju ulazimo kao verni sinovi naroda dobrovoljno, da ćemo morati u toj borbi da izdržimo natčovečanske napore. Mi ne znamo kada će doći dan pobeđe, ali on će sigurno doći, jer je s nama Rusija i njena Crvena armija. Mi smo tek na početku borbe. Prave teškoće tek su pred nama. Onaj ko namerava da položi zakletvu neka dobro o svemu razmisli pre nego što to učini, i neka po svojoj savesti pošteno utvrdi da li se oseća sposobnim da ide putem kojim nas vodi Komunistička partija. Onoga ko bude položio zakletvu pa nas docnije napusti smatraćemo dezerterom, a onoga koji pre zakletve pošteno kaže da ne može s nama pustićemo kući. Dezertera će stići kazna kad-tad, makar i posle pet godina. Tražićemo od svakog da zakletvu izvršava, a na prvom mestu da se bori do poslednjeg daha i da održava železnu disciplinu u redu«.

Niko se od partizana nije predomislio. Nešto kasnije, postrojeni, sredovečni seljaci u konopljanim košuljama i grubim gunjevima, radnici u skromnim odelima, đaci i studenti s kačketima, seoski mladići u crno-plavim anterijama, ponavljali su svaku reč zakletve. Svečanost je završena pesmom: »Partizan sam, tim se dičim, to ne može biti svak...«

Primaknite se neprijatelju

Kolubarska četa se posle zakletve pripremala da sutradan razoruža žandarmerijsku posadu u Mionici, a Fića i Čolaković su pošli da obiđu Azbukovačko-rađevsku četu. Do nje su putovali dve noći i jedan dan, gazeći preko tek požnjevenih njiva, lomatajući se kroz gustiše, gazeći potoke. Porušili su i nekoliko telegrafskih stubova na drumu Valjevo — Loznica.

Četu su pronašli na Miletinoj kosi, gde je logorovala ispod bukava, na mladom, tek prosušenom senu. Bila je to partizanska jedinica od šezdesetak ljudi, većinom seljaka i nešto radnika i srednjoškolaca iz Valjeva. Imala je hrabro rukovodstvo i dobru organizaciju. I vojnički kazan je radio. U njoj je prvi put zapevana partizanska pesma »Pošo Hitler na Rusa«, čija se melodija ubrzo prenela u ostale ustaničke krajeve. Komandir čete bio je Miša Dudić, aktivni potporučnik stare vojske, politički komesar Žikica Jovanović Španac, njegov zamenik Čeda Milosavljević, učitelj iz Pecke, a lekar Julka Mešterović.

Do Fićinog i Čolakovićevog dolaska četa je izvršila nekoliko uspešnih akcija. Hicima ispaljenim na žandarmerie u Beloj Crkvi sedmog jula je zapalila buktinju ustanka u Srbiji. Dve nedelje potom napala je žandarmerijsku stanicu u Valjevskoj Kamenici i u kratkotrajnoj borbi ranila jednog i zarobila jedanest žandarma. Pa ipak, Fića je zamerio rukovodstvu što je posle uspešnih akcija četu povuklo u planinu, a drumove prepustilo Nemcima.

— Živu silu okupatorovu nećemo naći u planini. Ona je dole, na drumu, na železničkim prugama — govorio je rukovodstvu čete na rastanku. — Primaknite se bliže neprijatelju, pogotovo drumu Valjevo — Loznica. Drum — to vam je danas naš front.

U Azbukovačko-rađevskoj četi Fića se susreo s doktorom Julkom Pantić, s kojom se poznavao još dok je radio u okružnom partijskom rukovodstvu Valjeva. Čim ga je ugledala, Julka ga je upitala za sudbinu njegove Đuke Dinić.

— Đuka je sila, ali smo se rastali! — odgovorio je Fića ozbiljno i odmah dodao smešeći se: Radiće za revoluciju, naravno na svom mestu. . . Nego, doktorice, — od-

nah je prešao na poslove u vezu s ustankom — nije tvoje da kuvaš ručak. Imaš ti pametnija i važnija posla. Posavski partizani nemaju lekara. Ti treba da ideš tamo. Šta misliš o tome?

— Što se mora nije teško — odgovori Julka.

— Pa vidiš, i mora se — opet će Fića. — Vas je ovde četiri lekara, a odredi oko Beograda nemaju ni jednog. Ti otiđi u Posavinu, Đura u Kosmajski, a Kraus tamo negde dalje; Miša ostaje ovde. Kao što vidiš, i ti ćeš se »rastati« od tvog Miše! Takve su potrebe. Revolucija je ovo, drugarice draga!

Vratio se Kolubarskoj četi. Zatekao ju je u Ljigu, varošici koju je ona iznenada oslobodila razoružavši žandarme i nekoliko petokolonaša koji su bili u njoj. Iako se čestito nije bio ni odmorio, Fića je četu poveo u akciju na železničku stanicu Latković. Hteo je da u noći između 9. i 10. avgusta zadrži voz iz Čačka prema Beogradu i razoružaju Nemce, koji su često putovali tim pravcem. Nije dugo potrajalo posle njihovog pristizanja u stanicu, a potmulj tutanj je najavio dolazak voza. Fića je naredio šefu stanice da voz zaustavi. Još kompozicija nije čestito bila stala, a partizani su pojurili na ulaze vagona s uperenim pištoljima u rukama. Zamenik komandira Raša Spasojević uleteo je u lokomotivu i pripreto mašinovođi da slučajno ne pokrene kompoziciju. Putnici su predosećali da se nešto neobično događa i izvirivali su na vrata. Ubrzo ih je zahvatila panika, naročito kada je komandir povikao: »Napolje iz vagona!« Međutim, kada im je objašnjeno da je posredi akcija protiv Nemaca i žandarma, oni su se donekle umirili.

U posebnom vagonu je bilo nekoliko Nemaca. U njega je uskočila grupa boraca. Nastala je pucnjava. Nemci su se očajnički branili. Ali ubrzo se sve stišalo. Dva Nemca su ležala ubijena, a treći je čučao pored sedišta ni živ ni mrtav.

Ubrzo se borba završila. Kolubarska četa je požurila da se odmakne od mesta događaja. Kad je došla blizu Gornjeg Mušića, borci su poredali po tek pokošenoj livadi da bi se odmorili. Međutim, Fića i Ročko se nisu odmarali. Dok su drugi spavali, oni su se dogovarali o nesvršenim poslovima...

„Vojvoda“ Kamenica tamani prasiće i jagnjiće

Tih dana je Fića saslušavao sedmoricu žandarma koje je četa zarobila u Ljigu. Zanimljiv razgovor vodio je s jednim od njih, Randelom Stojanovićem iz okoline Leskovca. Fića ga je strpljivo slušao dok je pričao o tome kako se obreo u Ljigu. Uplašeni žandarm raspričao se kako je bio siromašan seljak, da je dugo radio kao nadničar kod bogatijih seljaka, da je u vojsci postao podoficir, a posle nje je počeo da služi u beogradskoj žandarmeriji. Kad je došlo do sloma stare države, našao se u Nikšiću, u pratnji ministara koji su bežali iz zemlje.

— Eto, oni avionima odoše, a nama ne ostaviše čak ni marijaš za parče hleba — žalio se dojučerašnji sluga režima.

— Ti si se, kukavče, nadao da će i tebe povesti u Englesku! — podrugljivo će mu Fića. — Ti si njima bio dobar dok si ih kao pas čuvao, a kad im više nisi bio potreban — odbacili su te.

— Pa jest, tako to ispade — snishodljivo je odgovorio žandarm.

— To što si njima nekad služio 'ajde — de, mi ti toliko ne zameramo — nastavio je Fića unevši mu se u lice, — ali kud si sad navrnuo da Nemcima služiš!

— Pa šta da radim, od nečega se mora živeti — odgovorio je s upitnim izrazom lica preplašeni žandarm.

— Kako bre, šta da radiš! — planuo je Fića. — Što se nisi odlučio pa da pođeš u borbu protiv okupatora! Sada ti se pruža prilika da s nama pođeš pa da zajedno bijemo Nemce. Sada bi mogao da spereš sa sebe to što si do juče kurdačio komuniste na demonstracijama u Beogradu. Iskoristi situaciju da postaneš očevek.

— Nikoga ja i nikada nisam ni prstom dirnuo — pravdao se žandarm prestravljen Fićinim tonom.

Pošto mu je saopštio da je slobodan i da može da ide kući, Fića mu je naredio da zimska odela ostavi borcima — partizanima, a letnje da za sebe zadrži. Žandarm brzo odgovori gotovo ne verujući:

— Dobro, dobro, i pravo je, što jes' jes'.

— Samo pazi, — opet mu Fića zapreti, — nemoj da te đavo nosi pa da opet služiš u žandarmeriji. Danas ćemo tvoje ime saopštiti svim partizanskim odredima. Mi žandarme koji se nisu ogrešili o narod pod Švabom, puštamo kad ih prvi put zarobimo. Ali, ako posle toga opet odu u žandarme i padnu nam u ruke, onda im se zna: metak.

— Nikada više, bogami! — kleo se i krstio žandarm.

Jednog dana je u štab odreda banula sva usplahirena seljanka. Još se čestito nije bila ni primirila, a Fići je ispričala kako je došla da se žali na muža, koji ju je posle svađe najurio od kuće i nije joj dozvolio da ponese bar one stvari koje je od kuće prilikom udaje donela.

— Ama čekaj, ženo, pa mi nismo crkveni sud — reći će joj Fića kao čudeći se.

— Znam ja to, druže, — odgovorila je ona, ali moj dosadašnji čovek ne samo što mi nije dozvolio da ponesem stvari koje sam mu donela, već me je oterao bez igde ičega. Na ulicu, druže!

— To je već druga stvar, — poče Fića uozbiljivši se. — Samo, znaj da ga mi ne možemo primorati da s tobom živi, ali ćemo ga zato prinuditi da ti vrati stvari koje su tvoje.

Ubrzo je Fića poslao partizansku patrolu u muževljevo selo. Kad je pronašla muža naredila mu je da ženinoj kući prebaci svojim kolima sve stvari koje je ona prilikom udaje donela, a ukoliko to ne učini, može i glavu izgubiti, upozorio ga je tom prilikom vođa patrole, četrdesetogodišnji partizan. Muž je to bez pogovora učinio. Čak se nije protivio da preda i pištolj koji je bio sakrio iza kuće i o kom je štab obavestila njegova žena.

Na početku avgusta planiran je napad Kolubaraca na Lajkovac. Uoči tog napada Fića je, u Bogovođi, vodio veoma oštar razgovor s četničkim vojvodom Dragoljubom Kamenicom. To je bio omalen i kočoperan četnik Koste Pećanca, inače poručnik u rezervi i bankarski činovnik iz sela Čelije. On je u manastir Bogovođu došao juna 1941. godine i tu se proglasio ljiškim vojvodom. Imao je desetak naoružanih ljudi, koji su ga nazivali svojim komandantom. Od samog početka je zagazio u otvorenu izdaju. Još razgovor nisu čestito bili ni počeli, a on se počeo hvaliti kako je pre neki dan boravio u Lazarevcu i tom prilikom u kancelariji sreskog načelnika

vodio razgovor s nemačkim komandantom o predaji vlasti u srezu Pećančevim četnicima. Čak je istakao kako očekuje da će uskoro Nemci predati vlast u svim gradovima osim u Beogradu, Nišu i nekim drugim većim mestima duž pruge Beograd — Niš.

Svi su se zgledali, jer im se učinilo kao da je »vojvoda« skrenuo s uma. Fića nije čekao da završi, već ga je odmah upitao kako to preuzimanje vlasti od Nemaca misle da sprovedu u život.

— Pa lepo — odgovorio je »vojvoda«. — Nemci će napustiti određena mesta, a mi ćemo u njih smestiti svoje štabove pod čijom će kontrolom da rade naši organi vlasti.

— To je gore od onoga što je hteo Dragiša Cvetković, koga je narod najurio kao izdajnika — reče Fića još se čudeći.

— Tada su bile druge prilike — produžio je »vojvoda« — a sada moramo biti pametniji i lukaviji.

— A ja, naprotiv, mislim da je to sada još crnja izdaja — počeo Fića pomalo ljutito. — Vi znate da je naša zemlja okupirana i da je svaki razgovor sa okupatorom o takozvanom preuzimanju vlasti u stvari razgovor o stavljanju u njegovu službu. Ja bih vam savetovao da batalite sve te vaše razgovore s Nemcima i da pođete s nama, da se zajedno borimo protiv njih. Sramota je za jednog rezervnog poručnika koji se zakleo da će braniti otadžbinu da ide i razgovara s okupatorskim oficirima u prisustvu nekog sreskog načelnika, izdajnika svog naroda.

— O tome bi se moglo diskutovati — odgovorio je »vojvoda« pokušavajući da sačuva prirodan mir posle teških Fićinih reči — ali, znate, ja sam obavezan da slušam naređenja Koste Pećanca. Mi smo Nemcima dali rok do 20. avgusta, a posle toga Pećanac će rešiti šta ćemo raditi.

— Samo znajte da je taj vaš vojvoda već sigurno rešio šta će raditi, ali to neće biti ni patriotski, ni junački. Bolje bi bilo da s vašim ljudima stupite u naš odred i borite se zajedno sa svojim narodom — ponovo će mu Fića predložiti saradnju.

— Ja sam spreman da s vama održavam vezu, ali u vaš odred ne mogu stupiti, vezuje me zakletva na drugoj strani.

Uprkos nastojanjima Fiće Kljajića i ostalih drugova, »vojvoda« Kamenica se nije predomislio. On je i dalje ostao u manastirskoj rezidenciji da »jedan dan tamani prasiće, a drugi jagnjiće«. Više mu je imponovala vojvodska titula i vlast na toj teritoriji, pa makar ona bila i izdajnička.

Borac za partizansku disciplinu

Koju noć posle toga Kolubarci su tri puta gazili Kolubaru, i to bez izuvanja, žureći se da stignu u jedan sat po ponoći na zadatak.

Dve grupe od po nekoliko boraca bile su predviđene da prekinu telefonsku i telegrafsku liniju na putevima Lajkovac — Valjevo i Lajkovac — Lazarevac, a ostalih četrdesetak ljudi da napadnu posadu železničke stanice. Tu bi se razdvojili; jedni bi napali stanicu u kojoj su bili Nemci, a drugi žandarmerijsku kasarnu. Pošto bi razoružala žandarme, grupa bi uništila ložionicu, jednu lokomotivu bi, bez mašinovođe, pod punom parom pustila niz prugu, a zatim bi onespособila električni transformator i pumpu za vodu. Desetak lajkovačkih radnika trebalo je da dejstvuje iz grada.

Sve je izvedeno više-manje kako je bilo planirano. Za dva sata borbe, koliko je trajala, ubijeno je 18 Nemaca i jedan je zarobljen, zaplenjeno je 20 pušaka i više hiljada puščanih metaka; uništena je železnička radionica, četiri lokomotive za vuču su onespособljene, transformator i pumpa za vodu su prestali da rade.

Ishodom borbe, u koju je i sam učestvovao, Fića je bio zadovoljan. Borce je pohvalio za hrabro držanje u prvom sukobu s Nemcima, a posebno je istakao komandira čete, ističući svoju uverenost da će se Kolubarska četa razviti u jaku udarnu grupu.

Vraćajući se posle borbe u Lajkovac, Kolubarci su oduševljeno pozdravljeni u svim selima i naseljima kroz koja su prolazili. Pepeljevčani su ih dočekali mlekom i hlebom, sirom i voćem. Održan je i zbor naroda. Okupljenim seljacima govorili su Dragojlo Dudić i Fića Kljajić.

Posle zbora Fića je imao neprijatan susret s jednim neposlušnim borcem iz čete. Bio je to postariji čovek, opančarski radnik iz Valjeva, koji se predstavljao kao stari komunist a nije poštovao naređenja štaba i disciplinu u odredu. Imao je običaj da napusti četu i radi čašice rakije i dobrog zalagaja samovoljno ode u selo. Slučaj je hteo da je to učinio i tog jutra u Pepeljevcu. Kada ga je stražar pri polasku zaustavio, počeo je da viče i preti. Stražar se nije uplašio već je digao pušku zahtevajući da legne. Kad je ovaj pokušao da se objašnjava, stražar je napunio pušku i pozvao dežurnog, koji ga je razoružao i priveo u štab.

— Mene, starog komunistu, da razoružavate! A sigurno ste prošli kroz razne buržajske partije dok niste postali komunisti! — govorio je nabusito nekim članovima štaba.

Kada mu je Fića — kako je to opisao Ročko — »održao kratak ali veoma jezgrovit i sadržajan govor«, on je brzo promenio držanje:

— Druže Fićo, nisam ja pošao u selo da žderem i ločem, kao što veliš. Ja sam se strunio u akciji i znam tu u selu jednu babu koja popravlja strunjak, pa sam hteo da odem do nje, da me žena osposobi za drugu akciju.

— Ti si komunist, veliš — pitao ga je Fića oštro.

— Jesam, i to od dvadesete godine — odgovori ovaj.

— E, kad je tako — rekao mu je Fića — trebalo je da odeš u štab i da njemu objasniš šta ti je, da te lekar pregleda. A ti to nisi učinio. Vikao si na stražara, pravio se važan, mogao si i glavu da izgubiš. Došao si ovamo i počeo da nas vrediš. To komunisti ne čine. Šta će reći mlađi borci kad vide kako se ti ponašaš, a stalno govoriš da si stari komunist. Šta će oni misliti o komunistima ako ti svojim držanjem budeš stalno narušavao disciplinu u odredu?!

Ovaj je ćutao, jer nije imao snage da Fići pogleda u oči.

— Ćutiš? — rekao je Fića — i bolje je što ćutiš, jer ako ne vidiš da si pogrešio, onda ništa i ne govori. Kažnjavam te da osam dana budeš bez oružja; ako si bolestan, što će da utvrdi naš doktor, a ne nekakva baba u selu, možeš ostati u ovom selu na bolovanju onoliko koliko lekar odredi. Posle toga treba da se javiš u četu.

Ako to ne učiniš, smatraćemo te dezerterom. Šta to znači — to znaš i sam.

Neposlušni je pokušao da nešto objasni, ali ga je Fića prekinuo:

— Nema više razgovora!

Posle tronedeljnog boravka u Valjevskom partizanskom odredu, odnosno u Kolubarskoj četi, Fića i Ročko su, sa sličnim zadatkom, trebali da idu u Čačanski partizanski odred. Rastanak s Kolubarcima bio je veoma srdačan. Borcima i rukovodećem kadru čete Fića se pri polasku obratio govorom punim priznanja, ali i velikih obaveza. Nadahnute reči već iskusnog organizatora oružane borbe u Srbiji sačuvao je od zaborava njegov saputnik i saborac i sa tog puta, Ročko:

— A sad, pogledajte kakva je vaša četa. Nije ona samo dva puta veća, ona je dvadeset puta bolja zbog toga što ste pošli kroz borbe, što je svaki od vas omirisao barut i što ste za ovo kratko vreme naučili da bez neprekidnih akcija nema odreda, nema ustanka. Sad ste vi svi spremni i za veća dela; sad i Švabe znaju šta znači srbijanski partizan... Čuvajte čast zastave našeg pokreta, naše slavne Partije, kao zenicu oka svoga. Ne dajte da je osramote pojedine kukavice ili paničari. Gonite ih iz naših redova kao kugu. Budite nemilosrdni prema svim neprijateljima naroda, a narodu budite dobri, budite takvi da vas svaki pošten čovek u našoj zemlji oseti kao svoju vojsku. Samo tako naši odredi će rasti; samo tako mi ćemo pobediti, isteraćemo okupatora iz naše lepe zemlje, uništiti izdajice i stvoriti bolju i srećniju Jugoslaviju. Do viđenja, dragi drugovi, u novim borbama.

— Do viđenja! — gromko su odjeknuli glasovi boraca koji su s uzbuđenjem slušali Fićine reči.

Fića i Ročko su krenuli ka Jagodini, da bi se, na Đurđevom brdu, sastali sa ostalim članovima rukovodstva ustanka. Bio je to još jedan opasan put pun neizvesnosti i strepnji.

U Jagodini su pukim slučajem izbegli hapšenje. Na ulazu u grad presrela ih je nemačka patrola. Vođa patrola, dežmekasti Nemač obrijane glave i vodnjikavih očiju, sumnjičavo je vrteo glavom posle pregleda njihovih legitimacija. U tom trenutku, kada su živci bili napeti, i kada bi upotreba oružja izazvala sigurnu pogibiju, njihova kurirka Dara Pavlović izvanredno se snašla. Is-

kusna ilegalka, u čijoj je legitimaciji stajalo da se zove Mara Mutić, krojačica iz Valjeva, ljubazno se nasmešila Nemcu i na nesigurnom nemačkom jeziku zamolila ga da joj objasni zašto legitimacije ne važe. Darin osmeh je razgalio nemačkog vojnika; prišao joj je bliže i počeo da joj objašnjava kako legitimacije moraju biti na nemačkom i srpskom jeziku.

— Ali, kako ćemo kad su kod nas sve opštine zapaljene? — upitala je Dara još ljubaznije se smešeći.

— Komunisti, komitadži! — nastavio je dalje vojnik, i ispružio kažiprst kao da okida, a potom je puknuo jezikom.

Nemac ih je zatim uputio u gradsku policiju da uzmu nove legitimacije kako bi bez smetnji putovali.

Dara mu je ljubazno zahvalila. Čolaković i Fića su kao nezainteresovano slušali Darin razgovor s Nemcem, koji na njih nije obraćao pažnju.

Pred sam mrak stigli su u Glavni štab NOP odreda za Srbiju, gde su srdačno dočekani. Sutradan je na Đurđevom brdu održan sastanak Glavnog štaba. Na njemu je ocenjeno da se borba uspešno razvija i da je zahvatila gotovo svu Srbiju. Formirano je više partizanskih odreda, izvedene su mnoge akcije i stečena prva iskustva. Međutim, u nekim odredima i partizanskim četama učinjene su i ozbiljne greške. Naročito su grešili oni koji se nisu upuštali u smelije napade na okupatora po drumovima i na železničkim prugama, već su se duboko povukli u šume i svoje akcije sveli na manje diverzije, rasturanje opština, razoružavanje žandarma. Kako je najteža situacija bila u Drugom šumadijskom odredu — tamo je upućen Fića Kljajić.

Štab odreda Fića i grupa rukovodilaca su zatekli na Juhoru. Odred je tada brojio oko 150 boraca, i oni su 1. julu i avgustu izveli više uspešnih akcija, mahom na putevima i prugama.

Tih dana su odred nagrizale neke unutrašnje slabosti. Jedna grupa partizana, pretežno radnika iz Jagodine, koji su bili anarhistički raspoloženi, nije podnosila vrstu disciplinu, »nametnute starešine«, tražeći da se starešine slobodno biraju i da se o svim poslovima štaba raspravlja pred celim odredom. Nosilac takvog shvatanja bio je neki bolesno ambicioni mladić iz Jagodine, koji je pre sastanka čak pretio da će ubiti predstavnika

Glavnog štaba. Ozbiljnu teškoću činio je i jedan kaluđer u odredu, monarhistički raspoložen, koji je oko sebe okupio nekoliko seljaka iz tog kraja i držao se po strani od ostalih.

U odredu su Fića i drugovi proveli dva dana. Za to vreme oni su dugo razgovarali s grupom radnika iz Jagodine, koji su, postidjeni, na kraju razgovora obećali da će biti oslonac štabu odreda i u svemu primerni. Na konferenciji s borcima Kljajić i Čolaković su vrlo strpljivo ubeđivali kaluđera i kolebljive seljake. Dok je Fića govorio kaluđer je ležeći na zemlji nalakćen i posramljen, a seljaci oko njega su pažljivo slušali svaku reč. Sticao se utisak da su prvi put čuli koliki je značaj borbe protiv okupatora. Razgovor Fiće s borcima bio je vrlo koristan. Posle njegovog objašnjenja da svaki onaj ko ne prihvati liniju borbe i ne saglasi se s organizacijom odreda i radom u njemu može da ga napusti, svi su oni, pa i kaluđer, bez pogovora položili zakletvu.

Na kraju dvodnevnog boravka na Jahoru održan je sastanak sa štabom odreda. Iznoseći svoje utiske, Fića je sem ostalog rekao:

— Odred se razvija i učvršćuje samo akcijom, i to svakodnevnom. Akcije moraju biti sve ozbiljnije, krupnije, neka okupator zna da hoćemo da zapalimo celu zemlju i dignemo je protiv njega. I da mu nigde nećemo dati mira. Vi ne smete dopustiti da Nemci mirno prolaze drumom Kragujevac — Jagodina, ili, pak, da se šepure u vozovima od Beograda prema Nišu i obratno. Uništavati živu silu okupatorovu, njegove vojnike i starešine, i to svuda gde je ima, a pogotovu na drumovima i prugama — to je naš glavni zadatak.

Sutradan je odlučeno da Fića obiđe Paraćinsko-ćuprijsku četu, u kojoj, posle uspešnog početka, umalo nije došlo do rasula. U njoj je zatekao dosta loše stanje i slabu disciplinu. Komandir nije dobro sprovodio u život liniju Partije, niti je kako valja izvršavao zadatke čete. Poslednjih dana učinio je više teških prestupa zbog kojih su se, kako to u svom izveštaju od 4. septembra ističe Fića, »sami partizani spremali da ga streljaju ako ne podnese ostavku na položaj komandira«. Tako je posle napada na Brezovicu otpustio zarobljene žandarme i petokolonaše mada su gotovo svi borci zahtevali da se oni likvidiraju. Slično je učinio i posle napada na Senj-

ski Rudnik — rudnik nije onesposobio, niti je uzeo novac i sanitetski materijal koji su tamo pronađeni. U Ravnoj Reci je pohapsio neke poznate petokolonaše, pa ih posle pustio. Fića je doznao da je primao i neke manje poklone od zaborljenih petokolonaša. Politički komesar je, međutim, bio poznat kao veoma pošten radnik paraćinske staklare, ali bez dovoljno iskustva i sposobnosti za obavljanje komesarske funkcije. Da stvari budu gore, u četi je politički rad bio nerazvijen, a partijska ćelija nije ni postojala iako je bilo partijaca.

Fića je veoma oštro i odlučno reagovao. U opširnom izveštaju Glavnom štabu on piše o izmenama koje je napravio u rukovodstvu čete i o saslušanju dotadašnjeg komandira čete: »Ja to nisam mogao drukčije okarakterisati nego kao neizvršavanje postavljenih zadataka... Ja sam to okarakterisao kao izdaju stvari narodnooslobodilačke borbe i Partije i zbog toga osudili smo dotičnog na smrt...«

Odluku o kažnjavanju komandira najtežom kaznom Fića nije krio od boraca čete i naroda tog kraja. Na zboru naroda i partizana u selu Šaludovcu on je saopštio presudu nad okrivljenim komandiro, o čemu piše:

»Na tom zboru, pred velikim brojem seljaka, a posle zakletve, pred svima je saopštena presuda okrivljenima sa detaljnim obrazloženjem. Presuda je dobro primljena, sa velikim uzbuđenjem čete i prisutnih seljaka. Seljaci su pokušali da mole za njihov život, ali ja nisam popuštao. Presuda je imala velikom odjeka kako na učvršćenje čete tako i na seljake. Disciplina se naglo popravljala. Četa dobija zbilja oblik partizanskog odreda«.

Sutradan, 20. avgusta, četa je pod rukovodstvom Fiće Kljajića napala na Senjski Rudnik i Ravnu Reku, čime je trebalo da ispravi greške učinjene u ranijim akcijama i da ojača moral svojih boraca. Uspeh nije izostao. Žandarmi su iz oba mesta razjureni. U Ravnoj Reci su zaplenjeni eksploziv i oprema, pa je sve to, po Fićinom naređenju, natovareno u dva vagona i prevezeno u Senjski Rudnik. Fića je prihvatio molbu inženjera rudnika da se odustane od miniranja električne centrale u Senjskom Rudniku, ali je zato pruga između Senjskog Rudnika i Čuprije porušena na više mesta. U Senjskom Rudniku je organizovan veliki zbor naroda na kome je o

ciljevima borbe govorio Fića. Pišući o tim mitinzima boraca i naroda na kojima je istupao, Fića izveštava Glavni štab da je ta njegova otvorena istupanja narod toplo pozdravio, posle čega su i u samoj četi moral i samouverenost naglo porasli. Naši partijci su sve dotle zavijali, zamotavali, ilegalizirali. . .«

Reči iz srca naroda

Odande je pohitao u Drugi šumadijski partizanski odred čije su se četiri čete, zbog snažnog pritiska Nemaca i vlastitog neiskustva i nebudnosti, nalazile u teškoj i složenoj situaciji.

Čim je stigao u odred Fića je održao konferencije s borcima, sastanke s komunistima i savetovanje sa starešinama četa i odreda. On je na tim skupovima vrlo oštro kritikovao samozvane »stratege« koji su zahtevali teško oružje, topovi i minobacače da bi »prešli na pravu borbu«. Fića je njima odgovorio da se minobacači i topovi za sada mogu »dobiti jedino od Nemaca«, a da je za partizane »bilo i ostalo najvažnije da nanose što više neočekivanih udaraca neprijatelju, a da svoje snage čuvaju. Kada je to moguće, jedinica treba da izvodi i nekoliko napada dnevno«.

Borcima i komunistima se svideo odnos Fiće Kljajića prema ljudima. Iako je na sastancima bio dosta oštar, on nije propuštao ni jednu priliku da sa svakim od kritikovanih i pojedinačno razgovara. O tome je tadašnji partijski rukovodilac velikooraškog sreza, Vita Cvetković, zapisao: »Stari ilegalac i partijski radnik, revolucionar s ogromnim iskustvom, Fića je govorio tako da se nama činilo da on ne iznosi svoje misli, nego ih uzima od nas, da ono što u nama postoji kao slutnja i neformulisano zapažanje izvlači na svetlost dana. Mnogi borci bili su zbog toga ubeđeni da je Kljajić po profesiji bio učitelj i ja se sećam kada ga je jedan zapitao u kojim je sve mestima učiteljevao. Ko ga nije poznavao nije ni slutio da je Kljajić obučarski radnik i da se tako reći kroz partijski rad uzdigao do »učitelja«.

Cetvrtog septembra delovi Drugog šumadijskog NOP odreda su ušli u Svilajnac — bez borbe. Uvereni da

bi otpor bio uzaludan, uplašeni žandarmi su pobjegli iz grada već u toku prethodne noći. Ubrzo posle ulaska u grad zapaljene su arhive i službene opštinske knjige. Otvoreni su magacini u kojima je bilo žito bivše vojske. Komisija, sastavljena od boraca i građana, podelila je sirotinji preko stotinu džakova brašna. Održan je miting na kome je govorio Fića.

Sedmog septembra glavnina odreda se skelom prebacila preko Morave i iznenada napala železničku stanicu Bagrdan. Napad je izvršen prema planu u čijoj je izradi učestvovao i Fića Kljajić. Dok su delovi četa sigurno zatvarali pravce od Beograda, Jagodine i Lapova, jedan vod Oraščana, ojačan probranim borcima iz ostalih četa, predvođen komandantom i političkim komesarom odreda, neprimetno se privukao stanici. Uplašeni stražari i železničari na stanici predali su se bez otpora. Potom je politički delegat voda Oraške čete, Sveta Mladenović, bivši železnički službenik, preuzeo komandu nad stanicom. Brzo je rasporedio borce i uzeo u svoje ruke službu dežurnog železničkog službenika. Posle ponoći »primio« je voz koji je naišao iz Jagodine. Kada je kompozicija usporila, partizani su zapucali sa svih strana. Osoblje transportnog voza bilo je bez oružane pratnje, i predalo se ne pruživši otpor. Partizani su odmah organizovali istovar vagona. Pozvali su i seljake iz okolnih sela. Gotovo sve namirnice, osim paketa za zarobljenike, začas su istovarene i evakuisane.

Za to vreme je Sveta Mladenović nervozno šetao u kancelariji šefa stanice. Kad je telefon zazvonio, podigao je slušalicu i dežurnog iz Lapova obavestio da voz iz Jagodine nije iz stanice krenuo zbog manjeg kvara. Kada mu je Mladenović rekao da ne treba da se brine i da slobodno može da pusti drugi voz, dežurni stanice u Lapovu je posumnjao i zatražio šefa stanice u Bagrdanu. Ovaj je uradio onako kako je Mladenović zamislio: potvrdio je da je lokomotiva u kvaru i predložio da se pusti drugi voz dok kvar ne bude otklonjen. Ubrzo potom kada je u susednoj stanici otkucao znak da je voz iz Lapova krenuo, iz Bagrdana je prema Lapovu u punoj brzini puštena lokomotiva sa dva vagona u kojima je bio oksigen. Kod sela Miloševa vozovi su se sudarili. Odjeknula je eksplozija i gotovo celu okolinu je obasjao plamen.

Dve noći kasnije izvedena je još jedna značajna akcija: Moravska četa je iznenada napala na Žabare, i to sa tri strane. Oko 40 žandarma pružilo je slab otpor iz sreske žandarmerijske stanice, ali su neki, iskoristivši pomrčinu, pobjegli prema Velikoj Plani, a neki su pohvatani i razoružani. Uz učešće naroda, borci su zapalili arhivu sreskog načelstva i ostalih ustanova, kao i menice o seljačkim dugovima koje su se nalazile u banci. Sem žita iz magacina bivše vojske, zaplenjeno je 20 pušaka, 2 puškomitraljeza, veća količina municije i druga vojna ski i resavski) bila su slobodna. Sada je, kako je zapisoprema. Kada su oslobođeni Žabari dva sreza (moravski) bila su slobodna. Sada je kako je zapisao Cvetković, »čitava oslobođena teritorija živela moglo bi se reći, kao administrativna, ekonomska i vojna celina. Svaki je znao svoje zadatke i svi su u svome domenu radili skladno, s jasnom predstavom šta se od njih traži. Odbori su bili u stalnom kontaktu sa četama; čete su imale siguran oslonac u njima i za svoje vojne i političke akcije mogle su unapred da računaju na pomoć i podršku odbora i stanovništva«.

Tanda je dolijao

Putujući iz Resave u Glavni štab Srbije Fića je svratio u Kragujevački partizanski odred. Imao je ovlašćenje da razoruža i likvidira Tandinu pljačkašku grupu.

Tanda je pre rata bio robijaš. Zbog ubistva tamnovao je u Nišu i Lepoglavi i tamo upoznao mnoge komuniste. Kad je zemlja okupirana pobjegao je s robije i s grupom od desetak ljudi odmetnuo se u šumu. Bila je to hrabra i smela razbojnička banda, koja nije pripadala ni četničkim, ni Nedićevim, ni Ljotićevim formacijama. Tanda je znao da saspe rafale na Nemce iz kukuružišta oko Lapova, ali da se posle i proveseli po seoskim birtijama. Nije prihvatao uslove saradnje, ali je naglašavao da ni s kim neće biti osim sa komunistima. Međutim, ni njima nije želeo da se pokori i odgovara.

Jedno vreme Tanda se sa svojom grupom čak pridružio 3. četi Kragujevačkog odreda, ali nikako nije mogao da podnese partizansku disciplinu. Dva-tri dana nje-

gova bi grupa provela u četi, a onda bi nekud šmugnula, nekog opljačkala, pa se ponovo vratila. Jedno vreme, ipak, ona se dosta dobro držala i hrabro borila. Mnogi- ma je izgledalo da su se, želeći da steknu poverenje partizana, ti ljudi trgnuli i popravili. Na žalost, s jednom stvari su se teško mirili: da nema pljačke. I sve su za- brljali svojim »snabdevanjem«. U svoj »štab« navukli su svega i svačega — i fotelja, i pisaaćih stolova, i zavesa, i ćilimova, a magacini su im uvek bili puni jestiva i pića. Vremenom se Tandina grupa toliko osilila da su njeni postupci nanosili partizanskom pokretu više štete nego što je od nje bilo koristi u ponekoj akciji izvedenoj protiv Nemaca.

Sestog septembra Tandina grupa je napala i opljačkala partizanskog saradnika iz sela Stiplja i, proglašivši ga za petokolonaša, vezala i dovela u logor čete. O tom događaju ubrzo se pročulo po okolnim selima. Iako su znali da Tandina pljačkaška grupa ne pripada partizanima, seljaci iz cele okoline roptali su »ne samo protiv Tande, nego pomalo i protiv nas zato što smo ga trpeli. Više se nije smelo čekati« — pisao je jedan rukovodilac Partije.

Znajući Fiću kao energičnog i bistrog čoveka, ali i čoveka koji ima takta i sposobnosti da »brzo isteruje stvari na čistinu«, komandant Glavnog štaba je njega uputio da »tamo sredi stvari«.

Fića Kljajić je shvatio da se više ne sme trpeti Tandina samovolja! Trebalo je odlučno istupiti, razoružati Tandine ljude i potom im suditi kao pljačkašima. Ali, kako to učiniti kada je bila reč o grupi neustrašivih momaka i odličnih boraca. Pobiti ih u prepadu ne bi bilo teško, ali to ne bi bila kazna, jer ne bi imala moralnu pokutu — za borbu, za narod pogotovu.

Obavešten o Tandinim postupcima i neodlučnosti rukovodstva odreda oko toga šta s njima da učini, Fića je ovako reagovao na jednom sastanku:

— Pridobijati rodoljube za borbu — pravilno je. Ovo je opštenarodna borba. Mi nastojimo da pridobijemo i četnike za poštenu saradnju. U našim jedinicama ima i žandarma, koji su, pošto smo ih razoružali, dobrovoljno ostali s nama. Ali ovo što vi radite s Tandom, opasna je igra. To ne samo što ruši ugled, nego i skreće vašu pažnju s glavnog. Pažnja treba da je usredsređena

na što češće i žešće napade na Nemce, na što uverljivije ubeđivanje naroda u neminovnost borbe, na raskrinkavanje izdajnika. Vi ne smete da se izgubite u rešavanju problema na terenu svoga odreda. . .

Kada je osetio da se u odredu još ne snalaze u op-
hođenju s Tandom Fića je naredio da se Tanda pozove
da s grupom dođe u blizinu logora odreda.

Ubrzo je pristigla Tandina »četa«, pripravna i pod
oružjem. Zacelo su ti ljudi osetili o čemu je reč, pa su,
naročito Tanda i njegov zamenik Dragica, kao kopci mo-
trili na sve strane.

— Ko je odlučio da mene razoruža kad se i ja bo-
rim protiv petokolonaša?! — upitao je uvređeno Tanda
čim je stigao.

— Ja sam to odlučio! — odgovorio je odlučno Fića
idući u susret Tandi i gledajući mu pravo u oči, pri čemu
je i usput namerno vrtio pištoljem koji je visio na gaj-
tanu, kao da se bezbrižno igra.

— Tebi je, Tando, poznato zašto to u ime Partije
zahtevam. Prihvatili smo vas kao prijatelje, kao borce za
slobodu, da se zajedno bijemo s okupatorom, a vi ste
bacili ljagu na ovu svetu borbu. Borili ste se, istina, hrab-
ro, ali šta vredi kada ste sve pokvarili banditskim postu-
panjem prema narodu. Za ovaj se narod borba vodi,
moj Tando, a bes samo štetu donosi. A sam naredi tvoji-
ma da polože oružje.

Namrgođen i besan, Tanda je nešto oklevao. Kao
da se pripremao da skoči na Fiću. Dragica, njegov zame-
nik, leteo je očima tamo-amo, a na lepuškastom licu
lebdeo mu je podmukao osmeh. Ostali iz družine držali
su oružje na gotovs.

Kraće vreme Fića je ostao miran. Tandini su ga
tada prvi put videli, ali nisu znali ko je. Njegova sigur-
nost kao da je obezoružala grupu, koja se do juče tako
osiono držala. Posle kraćeg razmišljanja, Fića se ljutnu
i besan zbog Tandinog oklevanja podviknu:

— Čuješ li, Tando, šta ja govorim! Položi oružje
kad kažem, jer će vam suditi narodni sud. To zahtevaju
naša borba i naša neokaljana zastava.

Taj napeti razgovor Fiće s Tandom borcima odreda
je izgledao kao nešto nestvarno. Njima su leteli pogledi
čas sa Fiće na Tandu, čas sa Tande na Fiću.

Posle kraćeg razmišljanja, sav dršćući od besa, Tanda je spustio pušku, otkao pištolj, polako poskidao redenike i bombe kao da nešto od tela odvaja, bacio sve to na zemlju, a onda se uspravio, pogledao u Fiću i rekao:

— Tako je, druže, mi smo prokockali vaše poverenje.

Odmah posle toga Tanda je naredio grupi da položi oružje. Pošto su njegovi nešto oklevati, podviknuo je ljutito:

— Položite oružje kad kažem! Tanda vam to naređuje.

Ubrzo su svi položili oružje. Većina njih mirno je primila vezivanje ruku.

Tanda i još trojica iz grupe osuđeni su na smrt. Dva mladića iz njegove grupe pridružila su se partizanima, a ostali su pušteni na slobodu.

Tandino držanje ne samo što je Fiću iznenadilo, već ga je pomalo i impresioniralo. »Posmatrao sam ga« — pričao je Čolakoviću kasnije — »dok je presuda čitana. Držao se naizgled hladno, kao da se ne radi o njemu. Druga dvojica bila su bleđa kao smrt. Kad sam naredio desetini da izvrši kaznu, Tanda je pošao prema vojnicima i jednim pokretom ruku raskinuo konopac sa ruku, zbacio sa svojih leđa kratku žandarmerijsku pelerinu i u jednom skoku preskočio ogradu, hvatajući voćnjak. Sve je to izveo u nekoliko pokreta. Partizani su pripucali, a kad se izgubio u voćnjaku, oni pojuriše za njim. Ubrzo je nekoliko pušaka grunulo u isti mah, pa se opet sve utišalo. Pomislio sam da su ga ubili. Posle nekoliko trenutaka, opet se čulo dovikivanje naših boraca. Svi smo nestrpljivo očekivali da čujemo šta se dogodilo. Posle kraće pucnjave vratili su se naši borci, još uzbuđeni od gonjenja. Pošto je lakše ranjen, Tanda se sakrio u neku jarugu, pa je odatle, orako ranjen, ponovo utekao da bi, pristignut u jednoj dumači, bio ubijen...«

— Čudan je taj Tanda — rekao je Fića kad je kazna izvršena. — Njegov slučaj za mene nije bio jednostavan. Mi smo ga zbog opštih interesa borbe morali odmah streljati, jer nismo bili u mogućnosti da takve kao što je on prevaspitamo, a verujem da bi se iz njega nogao vremenom istesati dobar borac.

— Možda smo i pre naglili! Bili su to momci i po. Kao živa vatra! Samo da se nisu odali pljački i zaglibili, — govorio je jednom prilikom Fića Tomašu Mihailoviću, borcu Prve proleterske brigade, koji je na suđenju Tandinov grupi bio oslobođen.

Sa Titom, u Stolicama

Ubrzo je Fića krenuo na vojno savetovanje najviših rukovodilaca narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije, koje se pripremalo u Stolicama, nedaleko od Krupnja. O tom putovanju Rodoljub Čolaković je zapisao:

»Krenuli smo iz Kragujevca za Milanovac rano ujutro jednog vedrog septembarskog dana. Putovali smo čezama u koje je bio upregnut odličan kasač, koga je Fića nabavio negde u Pomoravlju, odakle se upravo bio vratio. Bili smo izvanredno raspoloženi, gotovo razdragani. Za nama su bila tri mjeseca rada na organizaciji ustanka, koji je rastao kao plima. Očevidno je bilo da kurs naše Partije na oružani ustanak odgovara težnjama naroda, koji je spreman da se bori za svoju slobodu. Takvom raspoloženju doprinosilo je i prekrasno jutro, jedno od onih jutara rane jeseni kada se diše lako, kad se svakim udisajem prohladnog svježeg vazduha naliva u čovjeka fizička bodrost i duboka radost prosto od saznanja što je živ.

Kasač je grabio svom snagom. Čeze su poskakivale i opasno se naginjale na stranu na okukama, ali mi za to nismo mnogo marili, nego smo pjevali koliko nas je grlo nosilo. Na melodije revolucionarnih pjesama pravili smo nove stihove, za koje smo mislili da su prikladniji za našu borbu, smijali se tim ponašanjima, veselo dovikivali seljacima koje smo sretali na putu ili viđali po njivama. Po tom ponašanju malo smo ličili na organizatore ustanka, koji su koliko juče rušili s partizanima mostove i išli u druge akcije, a prije na veselu studentsku bratiju koja ide na letnji raspust kući«.

U Stolicama ih je dočekao drug Tito. Doček je bio veoma srdačan. Posle skromnog ručka, s Titom su dugo razgovarali u bivšoj radničkoj trpezariji. Tito je pažljivo slušao njihova izlaganja i postavljao im pitanja, ula-

zeći i u najsitnije pojedinosti iz života odreda. Fića je Titu na zanimljiv način pričao i svoje doživljaje sa ratnog putovanja Srbijom.

Dvadeset šestog septembra 1941. godine u Stolica-
na, malom zaseoku na oko sat hoda severozapadno od
Krupnja, u oniskoj kućici ispod Kozje stene, gde je bila
pripremljena soba sa dva stola, trinaest stolica i dve
klupe — okupili su se »najodgovorniji ljudi u našoj
Partiji i narodnom ustanku«.

Na skupu je analizirana situacija i određene su
smernice daljeg razvitka oružane borbe u Jugoslaviji. U
diskusiji su učestvovali gotovo svi učesnici savetovanja
i svi su bili jednodušni u oceni da su rezultati koji su po-
stignuti u oružanoj borbi potvrdili ispravnost izabranog
puta. Ustanak se proširio na gotovo sve krajeve Jugo-
slavije.

Na savetovanju su usvojene istorijske odluke: pro-
širiti oružanu borbu na sve krajeve zemlje i povećati
slobodnu teritoriju; vojnički učvrstiti i srediti partizan-
ske odrede — obrazovati čete i bataljone; organizovano
snabdevati vojsku; zbrinuti ranjenike; zalagati se za na-
rodno jedinstvo sa svim rodoljubima.

Drama ustaničke Mačve

Pukovi po zlu čuvene 342. nemačke pešadijske di-
vizije, uz snažnu podršku avijacije, artiljerije i tenkova,
prešli su u noći 28. septembra Savu kod Šapca i Male
Mitrovice i krenuli u ofanzivu protiv partizanskih snaga
iz Mačve i Podrinja, težeći da ih razbiju i po grupama u
jednom naletu unište. Poverljiva poruka njihovog koman-
danta, generala Bemea, glasila je: »Vaš je zadatak da
prokrstarite zemljom u kojoj se 1914. potocima lila ne-
mačka krv, usled podmuklosti Srba, muškaraca i žena.
Vi ste osvetnici tih mrtvih«.

Blizu hiljadu boraca Mačvanskog NOP odreda i
nešto četnika iz Cerskog četničkog odreda suprotstavilo
se nemačkoj diviziji. Odbili su više nemačkih napada, ali
nisu bili u stanju da zaustave mnogo brojnijeg neprij-
atelja. Zato su se užurbano povlačili prema Ceru i Iverku,
odakle bi se organizovano branili.

Vrhovni štab je, čim je saznao za događaje u Mačvi, odlučno reagovao. Onamo je, odmah posle savetovanja u Stolicama, uputio Fiću Kljajića na područje Mačve i Pocerine da bi što pre uspostavio vezu s partizan-

Fića kao član GS NOPO za Srbiju (snimak iz oktobra 1941. u ustaničkoj Mačvi)

skim snagama, organizovao odbranu slobodne teritorije i da bi se stanovništvo ugroženih mesta što organizovanje sklonilo ispred ubica i palikuća.

Fića je, kao i uvek do tada, požurio da bi što pre stigao na položaje partizanskih jedinica koji su bili ugroženi. Zaprežnim kolima, s puškom u ruci, prosto je jurio ka Ceru i Vidojevici. O tome je popu Vladi Zečeviću ispričao:

»Narodu sam određivao pravce daljeg kretanja, a borce upitao šta će oni tu. Odgovorili su mi da su pomogli u spasavanju svojih porodica i da žele da i dalje ostanu s njima i čuvaju ih od Nemaca. Na to sam ih upitao — gde su Nemci, a oni su počeli u horu da govore kako Nemaca ima 'kao na gori lista'. A onda ih upitah gde ste videli Nemce, u kom mestu i selu? Opet u horu odgovoriše: 'Druže komesaru, nismo ih nigde videli, ne volimo da ih gledamo, sunce ih ne ogrevalo dabogda.' Ipak sam odvojio pet-šest starijih boraca i obećao im da će uskoro videti Nemce, ali preko puščane cevi«.

Na Cer je Fića stigao poslednjeg dana septembra. Ne čekajući ni trenutka, on je, posle kraćeg upoznavanja sa situacijom, s rukovodstvom Mačvanskog NOP odreda organizovao odbrambene položaje od Vidojevice do reke Dobrave. Na toj liniji je ojačani Mačvanski NOP odred uspeo da zadrži delove nemačke 342. divizije i da s njima ostane u borbenom dodiru celih deset dana. To vreme, dok su se pojedine partizanske jedinice odmarale ili bolje organizovale svoje položaje, Fića je iskoristio za organizacijsko-politički rad s vojskom i narodom, razgovore s četnicima, koji su kukavički napuštali položaje i čim bi »zagustilo bežali glavom bez obzira«, kao i za organizovanje nekoliko protivnapada prema Prnjavoru i Petlovači.

Održan je sastanak sa štabom Mačvanskog NOP odreda, koji je trajao gotovo svu noć. Raspravljalo se o situaciji na frontu i analizirani su postupci jedinica u minulim borbama. Fića je tom prilikom oštro zamerio rukovodstvu odreda, a posebno političkom komesaru, što je došlo do panike u jednom delu odreda. Smatrajući da za to najveću krivicu snosi komesar odreda, on je zahtevao da se komesar smeni s dužnosti i da se na njegovo mesto postavi Stjepan Filipović Kolubarac. Pošto je štabu odreda pomogao da se jedinica reorganizuje (ume-

sto bataljona stvorene su čete), zahtevao je od njega da u sledećim akcijama što više izbegava frontalne sudare s nadmoćnijim neprijateljem i da se mnogo više primenjuju prepad, protivnapadi iz zaseda, naročito noću, s tim što bi se glavnina organizovano i postupno povlačila prema Krupnju.

Četvrtog oktobra deo partizanskih snaga je zajedno s četnicima Dragoslava Račića pokušao da ponovo prodre u Mačvu i povрати Prnjavor. Ali ni tom prilikom četničke jedinice nisu izvršile svoje zadatke, pa je i taj pokušaj ostao bez uspeha. Ni napad koji je izveden sledeće noći nije uspeo. Uzrok tome bili su izdajstvo četnika i mnogobrojnost neprijatelja.

Nemci su u međuvremenu počeli neviđeni teror nad stanovništvom Mačve. Samo za prvih jedanaest dana ofanzive u nemačkim operativnim dokumentima je registrovano da su pripadnici 342. divizije streljali 1.127, a pohvatali i u logore oterali 21.440 ljudi, žena i dece.

Desetog oktobra su Nemci, uz snažnu podršku avijacije, koja je bombardovala i mitraljirala naselja na severnim padinama Cera, počeli napad u dve kolone u nameri da opkole Cer i Iverak i da partizanskim snagama na prostoru Loznice izbiju u pozadinu. Međutim, obema kolonama je pružio snažan otpor pojačani Mačvanski NOP odred. Od tada će nastati višednevno dano-noćno rvanje s Nemcima.

Za vreme tih dramatičnih borbi Fića je bio gotovo u streljačkom stroju partizanskih jedinica, neprestano obilazeći ugrožene položaje, organizujući odbranu ili plansko izvlačenje ustanika, pokušavajući da ponovo angažuje četnike u borbi protiv Nemaca. Trinaestog oktobra predveče on se pojavio u Osečini. Dramatičnu situaciju na položajima i njegov nailazak ovako je opisao Dragojlo Dudić:

»Telefonista je stalno držao slušalicu na uvetu. Sa svih strana vesti su bile nepovoljne. Neprijatelj je prodro u dva pravca. Krupanj je bio centar u koji su svi koji su bežali navraćali. Bio je zakrčen jedinicama, četnicima, a i partizanima Mačvanskog odreda. Drug Fića je odnekud nabasao... Ne znamo odakle je došao, ali znamo da je bio baš na ovom delu fronta gde je neprijatelj napravio prodor.«

Krv za odbranu Užica

Sa tog fronta je Fića, po odluci Vrhovnog štaba, stigao u Užice. Tih dana je »Užičkoj partizanskoj republici« zapretila ozbiljna opasnost od četničke izdaje i prodora Nemaca od Valjeva. Četnici su sa svih strana nasrtali na Užice. Očigledno je bilo da je Draža Mihajlović smatrao da partizanske jedinice izmorene u borbama, neće izdržati snažne nalete četnika. Partizanske snage su im se muški odupirale i odbijale ih od Užica.

Užicu je, međutim najveća opasnost pretila od Nemaca koji su nadirali od Valjeva. Na tom pravcu se našao i Fića Kljajić da bi pomogao jedinicama Valjevskog NOP odreda.

Glavni partizanski položaji bili su na ulazu u klisuru Bukovi i na izlazu iz nje, zatim u samoj klisuri i po okolnim visovima. Tu je gotovo iz dana u dan bilo dramatičnih okršaja. Potpomognuti nedićevcima, Nemci su u više navrata i sve jačim snagama pokušavali da razbiju odbranu na Bukovima.

Devetnaestog novembra jake nemačke snage su pokušale da u Užice prodru drumom preko Varde. Partizani pod rukovodstvom Fiće Kljajića dočekali su ih na pripremljenim položajima i naterali ih da se, posle velikih gubitaka, vrate u Valjevo. U toj borbi su na grupu boraca s kojima je bio Fića naišli nemački konjanici. S obale omanjeg potoka partizani su pripucali. Nemci su odgovorili istom merom. Dva borca su poginula, a Fića ranjen u vrat i grudi. Ipak, smogao je snage da se prebaci preko potoka. Obliven krvlju, pao je u omanjem šumarku držeći pušku na gotovs i pripremljenu bombu. Nemci su došli do potoka, po šumarku ispalili iz automata nekoliko rafala i vratili se. Da su pošli dvadeset koraka dalje, naišli bi na Fiću, teško ranjenog. Kad su Nemci otišli vratio se jedan od Fićinih pratilaca, našao ga, previo i odvezao u obližnje selo, odakle je volovskim kolima prevezen u partizansku bolnicu kod Bajine Bašte. Lečili su ga, s puno pažnje i brige, lekari Đura Mešterović i Julka Pantić.

Tih dana, dok je ležao u bolnici Fiću je obišao njegov saborac Rodoljub Čolaković i zapisao:

»Fića je ležao sam, u maloj sobici u kojoj je bilo toplo i udobno. Mršav, upalih obraza, groznicao-sjajnih očiju ležao je na leđima, a njegova bujna svijetlo-smeđa kosa bila je rasuta po bijelom jastuku. Nasmiješio se kad smo ušli, ali nije mogao da se pridigne, jer mu je rana bila teška, metak mu je bio probio grudi s desne strane i izišao kod slabine, a drugi ga je dublje okrznuo po šiji. . .

Fića je ležao u groznici. Krupne graške znoja izbijale su mu po čelu, koje je bolničarka stalno brisala. Nismo mu dali da govori, nego smo mu pričali o prilikama u Bosni i o novostima iz Užica. Opraštajući se od njega, držeći ga za vrelu i oznojenu ruku, podsjetio sam ga na njegovu uzrečicu: »teško je Srbin biti«, a on je, osmehujući se, prošaputao: »ali lepo«.

Proleterski politkom

Ofanzivu Nemaca u zapadnoj Srbiji partizanski odredi nisu izdržali. Uprkos čudesnoj hrabrosti i požrtvovanju jedinica i naroda, ni Užice nije moglo da se odupre velikoj sili okupatora i izdajnika. Na poprištu borbe, na Kadinjači, ostao je krajem novembra »bataljon ceo«, da svedoči o tome kako je sloboda skuplja od života.

Užice je napušteno. Prema Zlatiboru su se povlačili glavnina partizanskih snaga i Vrhovni štab. Drug Tito se povukao među poslednjima.

Veliki broj ranjenika iz bolnice u Sevojnu i Krčagovu blagovremeno je evakuisan. Dva dana i dve noći prolazili su ranjenici kroz Čajetinu — kamionima, automobilima, kolima, fijakerima, a mnogi i peške.

Iako mu još nisu bile zalečene teške rane, Fića je, što na konju, što pešice, po čiči zimi, izdržao naporan put od Radoinje do Drenove, a zatim preko Lima, uz strme padine.

Sedmog decembra 1941. u Drenovi je održan sastanak Politbiroa CK KPJ na kom je odlučeno da se od jedinica koje su se iz Srbije povukle, kao i od crnogorskih ustanika iz odreda koji je napadao Pljevlja, formira Prva proleterska brigada, jedinica koja će ratovati tamo gde je prema oceni Vrhovnog štaba najpotrebnije.

Odluka o formiranju brigade i o tome da je Fića određen za njenog političkog komesara saopštena mu je posle sastanka u Drenovi. On je u više navrata bio u prilici da čuje i reči Vrhovnog komandanta o karakteru te jedinice, njenim zadacima, liku proletera. Drug Tito je za političkog komesara odredio proletera koji je već imao ogromno revolucionarno iskustvo, obučarskog radnika koji se za relativno kratko vreme uzdigao u jednog od organizatora ustanka u Srbiji, koji je poznavao velik broj boraca sa šireg područja Srbije.

Iako još sa zavojem, pridigao se i obišao Posavsku partizansku četu. Saopštio je posavskim ustanicima odluku o skorom formiranju Prve proleterske brigade, naglašavajući značaj takve odluke. Potom se interesovao za zdravlje boraca, njihovu obuču, odeću, za oružje i sl. Pošao je s osmehom na usnama. Posavci su ga ispratili njegovom omiljenom pesmom: »Radnici sela i grada, crvena avangarda, osvojiće ceo svet«.

Fića je stigao da, s Lolom Ribarom, obiđe i Kragujevački odred, u Novoj Varoši. Još s vrata se obratio štabu:

— Stvaramo brigadu za desetak dana! I vi, Kragujevčani, ulazite u njen sastav — kao poseban bataljon. Zato se što pre uredite, popravite odeću i obuču, isparite odela. Izvršite i izbor ljudi koji su spremni da idu do kraja i izdrže sva ona iskušenja koja borce brigade očekuju.

Dan pre formiranja nove jedinice, Fića je bio sav u pokretu. Prosto je leteo od bataljona do bataljona. Po podne je u sokolskom domu održao sastanak sa partijsko-političkim rukovodiocama svih jedinica. Negde pred mrak izašao je da obiđe gradić. Stigao je i u obučarsku radnju u centru. Nosio je zavoj oko vrata, bio veoma dobro raspoložen. Šalio se s borcima i obučarom, raspoređivao je materijal i izdavao uputstva da bi se borcima što brže opravile cipele. Kao da je iz njega progovorio onaj obični obučar Fića, majstor koji, zanet revolucijom, već deceniju nema vremena za svoj zlatni zanat.

Rudo, neznana varošica zaturena među brdima na granici između Sandžaka i Bosne, sa jedva hiljadu-dve duša, pružila je 21. decembra gostoprinstvo najvišem partijskom i vojnom rukovodstvu ustanka i oružane borbe i stotinama srbijanskih i crnogorskih ustanika.

Bio je tmuran i hladan dan. Padala je sitna susnežica. Magla teška kao olovo pritisnula je okolne visove i Lim. Od Stolova su dobovali mitraljezi, grmele minobacačke mine i topovske granate.

Na četvrtastom trgu blizu hiljadu ustanika zauzelo je svoja mesta s osećanjem ponosa u grudima što se, eto, formira brigada i što se okupio toliki broj ratnika. Svi su bili odlučni da u borbi za ideale slobode i revolucije istraju. Šarolika odeća postrojenih boraca, počev od radničkih bluza i seljačkih gunjeva do đачkih kačket, simbolično je odslikavala sastav i poreklo nove vojske, kao i krajeve iz kojih je ponikla. Raznovrsne uniforme — od koporana i šinjela bivše vojske do nemačkih, italijanskih, nedićević i drugih — kazivale su koje je sve i kakve protivnike u ustanku ta vojska tukla.

Bio je to stroj vrsnih boraca u kom je stajalo na desetine iskusnih revolucionara, prekaljenih predratnih komunista, španskih boraca. Stroj naroda pod oružjem.

Filip Kljajić Fića spremio se da u ime brigade preda raport Vrhovnom komandantu i da ga pozdravi. U svom prugastom seljačkom kaputu stegnutom opasačem izgledao je kao da se tek preselio iz svoje nekadašnje obučarske radionice na položaj — sa šajkačom na glavi i velikim zavojem na vratu on je, uzbuđen, oprčavao i nadgledao neobični stroj, poravnavao redove, davao uputstva.

Stroj naroda pod oružjem

Pojavio se Vrhovni komandant, voljeni Tito. Pratile su ga članovi Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ.

Tog trenutka žagor u stroju je nadjačala Fićina komanda: »Brigada, mirno!« Pošto je brzo pregledao stroj s kraja na kraj, Fića se odlučno okrenuo prema Vrhovnom komandantu i reskim glasom raportirao:

— Druže Vrhovni komandante, Prva proleterska brigada je postrojena!

Čvrstim stiskom ruke Tito se pozdravio s prvim proleterskim komesarom, a zatim je s njim pošao u obilazak stroja. Posle obilaska postrojenih boraca, vrhovni

komandant ih je pozdravio stisnutom pesnicom i partizanskim pozdravom:

— Smrt fašizmu!

— Sloboda narodu! — grmnuo je otpozdrav iz stotine grla.

Veća grupa boraca iz Kraljevačkog bataljona svila se tada u polukrug ispred stroja i zapevala »Internacionalu«. Spontano su je prihvatili ostali borci brigade.

»To je bio najveći hor naše revolucije, koji je raspalio novu buktinju naše borbe«, zapisao je prvoborac tog bataljona Momčilo Dugalić. Proletersku himnu pevali su svi, ko je kako umeo, i svi su doživljavali ostvarenje velikog sna — stvaranje proleterskog jezgra revolucionarne narodne armije. Bio je to nezaboravan doživljaj. Pravi praznik revolucije.

Kada se pesma hora brigade stižala, Fića je počeo da čita naredbu o formiranju Prve proleterske brigade. Svaku reč naglašavao je odsečnim i uzbuđenim glasom. Zatim se proleterima obratio:

— Ja vas sve pozdravljam i želim da uvek budete dostojni zastave i imena pod kojima ćete se od danas boriti do potpunog oslobođenja. Moja najveća želja, želja vašeg političkog komesara, na današnji dan jeste da naša jedinica u svakoj situaciji, uvek opravda poverenje našeg Centralnog komiteta, slavne Komunističke partije i druga Tita.

Kraj Fićinog govora i njegov poziv da se i u najtežim trenucima bude dostojan imena Prve proleterske brigade pozdravljen je zaglušujućim klicanjem Partiji i borbi.

— Za prvu brigadu proletera, Titovih proletera — tripudium ura!, — čulo se negde iz sredine stroja.

Tripudium je, kao iz jednih usta, grmnulo — »ura«.

Zatim je trgom odjeknuo glas vrhovnog komandanta. On je, sem ostalog, rekao:

— Htio bih, drugovi, danas da vam naročito stavim na srce bratstvo i jedinstvo naroda, jer to je poluga naše pobjedonosne borbe. I u ovom kraju, i u drugim krajevima kuda ćemo proći bijesni bratoubilački pokolj. Visoko, drugovi, nosite zastavu bratstva i jedinstva... Ako budemo neprestano s narodom ne samo što nas niko ne može uništiti ili pobijediti, nego ćemo s najmanje žrtava izvojevati konačnu pobjedu.«

Na kraju svečanosti drug Tito je pozvao komandan-
te i komesare bataljona da izađu iz stroja. Svi su oni
brzo prišli na dva-tri metara i u polukrugu stali oko svog
Vrhovnog komandanta koji im je stavio na srce:

— Čuvajte ljude koji su vam povjereni. Roditelj-
ski se starajte o njima, jer to su naši najbolji ljudi, jez-
gro naše nove armije. Vi, kao njihove neposredne starje-
šine, morate na svakom mjestu služiti za primjer u bor-
bi, na maršu, na odmoru. Vaspitavajte ih u duhu patri-
otizma i internacionalizma! Očekujem da ćete opravdati
povjerenje našeg Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba.

Za to vreme na trgu se orilo veselje, izvijalo kolo,
pevale pesme. Rudom je odjekivala prkosna strofa iz de-
setine grla: »Suzama se boj ne bije, već se vrela krvca
lije...«

Iz Fičinog susreta s Titom tog dana ostala je jedna
anegdota. Kad je Vrhovni komandant ušao posle smotre
u omalenu sobicu štaba brigade, Fića mu se domaćin-
ski obratio:

— Druže komandante, raskomotite se da bi se ma-
lo odmorili.

Drug Tito nije ništa odgovorio. Bio je zamišljen.

— Druže komandante, raskomotite se kao i kod
svoje kuće — ponovo će Titu Fića.

— Ja sam se, druže Fićo, kod svoje kuće uvijek
osjećao najgore, jer sam bio najmlađi — našalio se drug
Tito.

Prva pobjeda proletera

Proleterima se prilika da pokažu svoju snagu pru-
žila već u naredna dva dana, prilikom odbijanja juriša
Italijana na Rudu. Napadajući od Višegrada, kolona Ita-
lijana je izbila u selo Gaočice, desetak kilometara seve-
rozapadno od Rudog, i tu se zaustavila da bi prenoćila.
Italijani su se smestili u školi. Čim je dobio obaveštenje
o tome da su se pojavili u Gaočicama, Vrhovni koman-
dant je uputio Kraljevački i Kragujevački bataljon da
preduhitre neprijatelja napadom već sutradan, 22. de-
cembra ujutro.

Bataljoni su brzo pošli na izvršenje zadatka. Kraljevčani nisu sačekali ni da im se odela (posle pranja) čestito osuše; mnogima su se vlažni gunjevi i suknene čakšire u hodu osušili.

U zoru proleterski bataljoni su izbili pred školom, iz koje su Italijani pružali žestok otpor. Na brisanom snežnom prostoru, ogoljenom ili obraslom niskim šibljem, proletari su pretrpeli i prve gubitke od ubitačne vatre.

Borba se razgarala. Obruč koji su obrazovali Kraljevčani i Kragujevčani stezao se. Oko podne su Italijani pokušali da se probiju prema Limu. Petnaestak njihovih vojnika uspeo je da iskoči kroz prozore i poletelo je ka reci. Rudarska četa je, međutim, otvorila snažnu vatru, proredila ih i prinudila na predaju. Grupa boraca iz Kruševičke čete uspeła je zatim da se probije do same škole. Sa školskog tavana, međutim, osuta je paklena mitraljeska vatra. Sada su bombaši došli do izražaja — svežanj bombi poleteo je kroz prozore. Ali ni puškomitraljesci im nisu ostali dužni — rafalima su osuli po tavanici škole. Ubrzo se izvila bela krpa na bajonetu, znak za predaju jedne grupe Italijana. Pedesetak Italijana se predalo. Ostali su se ogorčeno branili iz drugih prostorija i s tavana. Tada je pojačao pritisak i Kragujevački bataljon. Jedan broj njegovih boraca je potrčao da ubaci bombe kroz prozore prostorije iz koje su se Italijani branili. Tada se dogodila potresna drama. Dragoslav Ratinac Gosa, maturant kragujevačke gimnazije i bombaš 1. čete Kragujevačkog bataljona, poleteo je brisanim prostorom u školskom dvorištu ka južnom delu zgrade. Ponesen mladalačkom hrabrošću kao da je smetnuo s uma da metak ubija. Pozive boraca da prilegne i izbegne paklenu vatru s prozora učiteljevog stana kao da nije čuo, ili nije hajao za opasnost. Rafal ga je posekao posred grudi i oborio. Tog trenutka za njim se siurio njegov otac Mića, kragujevački vatrogasac, uz krike očajanja za poginulim sinom. Mitraljeski rafal je i njega oborio na tlo.

Preostali Italijani, koje su Kraljevčani i Kragujevčani zasuli bombama i sabili u jednu prostoriju škole, brzo su se predali.

Tako se završila prva pobeda proletera. Ubijeno je oko trideset Italijana, podoficira i oficira, i zarobljeno

preko stotinu alpinaca. Zaplenjena je velika količina oružja i municije. Međutim, ni gubici proletera nisu bili mali: devet mrtvih i trinaest ranjenih.

Fića je, zajedno sa Borislavom Božovićem, lekarom brigade, pomagao u organizovanju prenošenja ranjenika i otpremanju ratnog plena. Kad je na prtni susreo transport s ranjenicima obišao je svakog od njih, bodreći ga i hrabreći. Odmah po dolasku u Rudo naredio je da se ranjenici smeste u hotel »Barbareza«.

Tri-četiri dana kasnije, pred polazak ranjenika za Međedu, Fića je ranjene proletere, postrojene na konjima ispred apoteke u Rudom, toplo pozdravio i pohvalio za hrabro držanje u prvoj borbi. Koči Jončiću je darovao sat koji je bio svojina zaborljenog italijanskog komandanta zbog toga što je, iako ranjen, ostao na položaju sve dok se borba nije završila.

Doček Nove 1942. godine

Sredinom novembra 1941. istočna Bosna je bila jedno od najjačih žarišta oslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Samo u šest bataljona borilo se oko 7.000 ustanika. Ali je četnička izdaja i tamo, naročito posle povlačenja partizanske glavnine iz Srbije, učinila svoje: razvili su veoma intenzivnu propagandu da je borba protiv okupatora, zbog njegove velike snage, bezizgledna, proturali su glasine o pripajanju istočne Bosne Nedićevoj Srbiji, podsticali pljačku muslimanskih i hrvatskih sela, preporučivali seljacima partizanima da umesto partizanskih zvezda prikače četničke kokarde kako bi se zaštitili od progona Nemaca. Istovremeno su započeli besomučno istrebljenje Muslimana, naročito na području fočanskog i gorazdanskog sreza. . .

Prva proleterska dobija zadatak da krene usiljenim maršem i da se prikupi u Rogatici. Taj put od Rudog do Rogatice, gde je već bio Tito, bio je veoma naporan. Padao je sneg, sitan i vlažan. Ponekad se pretvarao u lapavicu. A išlo se nasipom uskotračne pruge. U prvi mrak, posle viščasovnog marša, kolona je ušla u Međeđu. Pred Međedom Fiću prenerazi prizor koji je video na suprotnoj obali Drine. Iza tunela, uza same stene,

pružao se dug lanac vatri. To su se muslimanske porodice, bežeći od četničkog pokolja, bile sklonile u pećine pored reke.

— Vidite li šta su četnici uradili s ovim narodom?! — obratio se Fića grupi proletera. — Ne mrznu se ovi ljudi od besa po tim gudurama, već spasavaju glave i gole živote. Čoveku se koža naježi kad vidi ovu napaćenu decu kako se ni kriva ni dužna potucaju planinom po ovoj ciči zimi. Ali neka, sve ima svoj kraj! Uskoro ćemo četnike poterati kao nikad do sada, i to će upamtiti za svagda!

U Rogatici Fiću je iznenadio neobičan prizor koji je video 27. decembra uveče: dve komande mesta i dve zastave — partizanska i četnička. Nije mu bilo jasno zašto se još ova druga vije, iako mu je rečeno da ovdje još kako-tako sarađuju partizani i četnici. Sutradan je, s komandantima i komesarima bataljona, bio na savetovanju kod druga Tita. Vrhovni komandant ih je upoznao sa vojnim i političkim prilikama i osekom ustanka na Romaniji, naglašavajući da je ovde brigada došla u poslednji čas. Trebalo je što pre sprečiti osipanje partizanskih jedinica i pomoći im da se vojno-politički povrate i učvrste. S tim u vezi bataljoni su pošli na zadatke koje im je vrhovni komandant odredio. Uto je došao i doček Nove, 1942. godine. Za tu priliku je pripremljen program, u saradnji s mesnim rukovodstvom Partije. O toj novogodišnjoj noći Raško Romic, član okružnog partijskog rukovodstva za rogatički kraj, svedoči:

»Sve je u dvorani hotela bilo spremno za početak. Oči prisutnih bile su uprte u Fiću. On se je nešto šalio, smejao. Odjednom je ustao, pogladivši svoje brčiće. Nije imao nikakvih pribeležaka, niti je imao napisan govor. Tada sam prvi put slušao Fiću. Govorio je tečno. Bio je vičan govornik...

Kada je spomenuo izdaju od strane četničkih vođa, jedan od prisutnih je viknuo: »Dole s njima! Dole Nedić! Dole Pećanac!« itd. U dvorani je nastalo komešanje. Očevidno je bilo da će biti bune, što se ubrzo i pokazalo kao tačno. Jedan od prisutnih četnika počeo je da izbacuje parole: »Živeo kralj! Živeo Draža Mihajlović!«

Jedan broj četnika potegao je pištolje. Nastala je panika. Meštani, koje su jedva nagovorili da dođu na

doček Nove godine, počeli su bežati iz dvorane. Razbežali su se i četnici. Neki od njih su iskočili kroz prozore. Od lomljenja stakala sticao se utisak da pucaju mitraljeski rafali. Dvorana je ubrzo bila gotovo prazna. U njoj su ostali Fića i nekoliko najhladnokrvnijih partizana. No, ubrzo su se vratili svi proleter i. Fića je počeo da zbija šale:

— Eh, baksuzno se završava stara, šta li će nam doneti nova?»

Sutradan se četnička zastava prestala vijoriti u Rogatici.

Fića je razmestio bataljone na širokom prostoru i odredio im zadatke na razbijanju četničkih jedinica. On je bio duša proletera i na jednom dogovoru rukovodilaca u Rogatici je rekao: da je politički komesar predstavnik naroda u vojsci, duša jedinice, oličenje hrabrosti i čovečnosti, čovek koji ne sme imati slabih trenutaka; kolebanje i neodlučnost njemu nisu dopušteni, on će raditi dok se drugi odmaraju, i biti uvek nosilac atmosfere drugarstva i borbenosti, primer hrabrosti, požrtvovanja, nesebičnosti, discipline, mudrosti u čuvanju ljudi, dobar drug i nosilac optimizma.

— Komandant je glava, a komesar duša jedinice. Komandant rukovodi jedinicom vojnički, a politički komesar joj daje pravilnu političku liniju. Njih dvoje su međusobno ravnopravni i sva važnija pitanja u životu i radu jedinica rešavaju uzajamno i sporazumno. U borbi su zajedno, i obično tamo gde je najteže, tamo gde se najvažnije i nešto odlučujuće događa — zaključio je Fića.

Tugovanje za Čičom Romanijским i Čičom Šumadijskim

Dok su proleTERSKE čete i bataljoni dovršavali razoružavanje četničkih odreda i grupa po Romaniji, okupator je, sredinom januara 1942. godine, počeo drugu ofanzivu. Nemci, ustaše i domobrani su sa više strana

požurili da zbrišu partizane, zauzmu slobodnu teritoriju i uguše ustanak u istočnoj Bosni. A kad je stigao glas da Nemci, sa ustašama, hitaju od Sarajeva do Višegrada, Zvornika i Kladnja, četnici su pobjegli sa položaja ili su se predali.

Vrhovni štab je naredio da brigada proletera i partizanski odredi u istočnoj Bosni svugde pruže otpor neprijatelju, izbegavajući frontalne sudare i vršeći snažne napade na bokove i pozadinu njegovih kolona. Fića je brzo i odlučno reagovao. Posle kraćeg dogovora s Čičom Romanijskim on je Šumadijskom bataljonu naredio da, zajedno sa delovima Romanijskog i Birčanskog odreda, spreči prodiranje neprijatelja ka Han-Pijesku. Posavsku četu je uputio da sa romanijskim partizanima pođe u pravcu Han-Pijeska. Dok se Posavska četa okupljala u dvorištu kasarne u Podromaniji, on je Posavce upoznao s Čičom Romanijskim, koji je bio određen za komandanta svih jedinica na tom pravcu:

— To je junak o kome ste svuda slušali, čovek koji uživa veliko poverenje naroda ovog kraja. Imaćete čast da zajedno s njim idete u akciju i uveren sam da ćete se boriti kao i do sada. Ne zaboravite da ste proleterii!

Svi su radoznalo pogledali u Čiču. On je bio naočit i plenio je svojom pojavom; nosio je šubaru s petokrakom zvezdom, dolamicu na čijem je levom rukavu bio žut amblem s crvenom zvezdom i natpisom »SF — SN« (Smrt fašizmu — Sloboda narodu), opletene opanke, seljačke čakšire, bele čarape, dvogled, torbicu i pištolj. On je bio i skroman čovek pa mu je bilo pomalo i neprijatno što o sebi čuje tako pohvalne reči, još iz usta komesara proleteranske brigade.

— Pretjeruje Fića, drugovi, o mojim zaslugama. U stvari, za slobodu se bori sav narod u Bosni i Hercegovini, a ja se samo trudim da ne zaostanem. Vjerujte mi da se iskreno radujem što ću s vama u akciju. Vi ste prošli mnoge okršaje od Srbije do Bosne. Čuo sam da ste hrabri...«

Birćani, Romanijski i Šumadijski su pokušali da, složnom borbom, pruže otpor neprijatelju na Pločama. Međutim, želje su se pokazale kao jedno, a realne mogućnosti kao drugo. Morali su da popuste i da se povuku u Pjenovac, malu železničku stanicu na šumskoj pruzi

Han-Pijesak — Olovo. Komandant Čiča, nemajući vezu sa glavninom i štabom Prve proleterske, odlučio je da se jedinice zadrže u Pjenovcu dok se detaljno ne ispita situacija i ne donese odluka o pravcu daljeg pokreta. Čiča Romanijski je računao da će Nemci zaobići zabačeni Pjenovac i produžiti ka Romaniji. Međutim. . .

Jutro 21. januara 1942. godine bilo je vedro i sunčano. Sneg se caklio na niskoj temperaturi, a mraz bi štipao oči svakom ko bi provirio iz kuće. Šumadijski bataljon i vod Birčanskog NOP odreda spremali su se da napuste Pjenovac. Sa pokretom se, međutim, odugovlačilo. Vreme je, kao i pred svaki pokret, prolazilo u čišćenju oružja, spremanju hrane, pritezanju obuće. Jedan broj boraca tovario je topove. Kada je od izviđačke patrole stigla vest da se sukobila s Nemcima kod Berkovine, kod mnogih se javila strepnja od pomisli na neizvesnost ishoda sukoba ako bi Nemci napali. Neki su naslućivali nesreću. Na insistiranje da se jedinice brzo povuku Čiča Romanijski se oglušio. Pošto je bilo nevreme i veliki smetovi nije mogao da poveruje da su se Nemci toliko približili Pjenovcu. Zato je, umesto da brzo napuste mesto, naredio da se utovaraju topovi i ponesu daske za opravku porušenih mostova. . .

Ubrzo se izveštaj izvidnice obistinio. Nemački smučari, odeveni u bele maskirne mantile, sjurili su se s brda, a konjanici s pruge. Odjednom su otvorili vatru. Neko od rukovodilaca komandovao je da se posednu položaji levo i desno od staničnih zgrada. Bilo je, međutim, prekasno za organizovaniji otpor. Nemci su već bili na domaku stanice. Branio se ko je kako znao i umeo. . .

Izginuli su mnogi. Čiču Romanijskog, u trenutku kada je izleteo iz stanične zgrade i potrčao duž pruge, oborio je mitraljeski rafal. Poginuli su: Milan Ilić — Čiča Šumadijski i Draganče Pavlovi, komandant i komesar Šumadijskog bataljona, Ivan Štagljar, komesar Posavske čete, Valter Koen, sekretar partijske ćelije Posavske čete. U Pjenovcu je, na mrtvoj straži slobode i bratstva, ostalo oko šezdeset boraca, od kojih su četrdeset dva bili proletari, a među njima 11 Slovenaca, onih ljudi koji su, pred zločinima Nemaca, napustili svoje domove i stigli u Srbiju, da bi među prvim krenuli, pod crvenom zastavom, u borbu za novu Jugoslaviju.

Pobednici zaleđenog Igmana

Posle detaljne procene situacije doneta je koliko smela toliko i rizična odluka: jedinice će, posle proboja iz neprijateljskog okruženja, usiljenim maršem preći preko Ozrena i Sarajevskog polja, a potom savladati strme litice Igmana i preko Trnova se spustiti u dolinu Drine.

Komesar Fića se, shvativši da će to biti jedan od najtežih zadataka proletara, obratio štabu Kragujevačkog bataljona:

— Situacija nije nimalo laka. Velike domobranske, nemačke i ustaške snage već više dana napadaju na slobodnu teritoriju u istočnoj Bosni. Četnici su izdali. Kukavički su napustili položaje izbegavajući borbu s Nemcima, a neki su zapucali s leđa. Mi idemo u susret neprijatelju, gladi i zimi. . .

Naredio je da se sa situacijom upoznaju svi borci, kako bi se što bolje pripremili za izvršenje teškog zadatka. Rekao je da je to veliki ispit i brigade i svakog proletara. Od svih je, a posebno od komunista i skojevaca, zahtevao da sve zadatke izvršavaju potpuno i do kraja.

Svako ostajanje na putu značilo bi smrt — bilo od neprijatelja, bilo od zime ili umora — završio je Fića svoj razgovor s Kragujevcima.

Komesar je, očividno, bio svestan teškog položaja brigade. Ali je od štabova bataljona zahtevao da proletari pomognu borcima NOP odreda »Zvijezda«:

— Pred nama su velike neizvesnosti, iskušenja, borbe, za šta nam treba što više municije. A nje je u nas premalo. Ali drugovi iz odreda »Zvijezda« imaju je još manje, a neki ni metka. U ovoj teškoj situaciji, oni i dalje ostaju na ovom području, gde smo se borili zajedno i drugovali, i naša je proleTERSka dužnost da ih pomognemo koliko god možemo. Štab brigade je odlučio da im, uprkos tome što su rezerve skromne, odvojimo nešto pušanih metaka i bombi. Naši ljudi ljubomorno čuvaju municiju, ali vi im objasnite da je to u interesu naše borbe. Do oružja mi ćemo ubrzo doći, drugovi! Biće još Gaočića!

Već na početku brigada je upala u snežnu vjajavicu i velike smetove. Desetak kilometara, preko visokog i strmog Ozrena, njeni su borci bauljali skoro svu noć.

Sutradan, 26. januara, stigla je u selo Stubline. Seljani nisu mogli da se načude kako se kroz takvu mećavu probila preko Ozrena.

Oteгла se kolona od oko 730 ljudi, među kojima je bilo pedesetak ranjenika i bolesnika. Pošto je prešla železničku prugu, drum i most na Bosni kod Reljeva, brigada je krenula zapadnom ivicom Sarajevskog polja i kod Blažuja izbila na saobraćajnicu Sarajevo — Mostar.

Prelazak preko Sarajevskog polja zadao je mnogo teškoća koloni. Po ciči zimi, umorni i gladni, borci su na više mesta morali da prelaze preko zaleđenih močvara punih vrba i panjeva. Na nekoliko mesta koji su propadali kroz led, pa su borci bili prinuđeni da ih rastovaraju i da sami nose oružje i sanduke.

Iako je bio premoren od dugog i napornog marša, sa još nezalećenom teškom ranom na vratu, omršavio i oslabio, Fića je dobro podnosio marš. Kada je kolona stigla pred Raljevo, gde je valjalo savladati jedan ne mnogo širok ali zamrznut potok sa visokim i strmim obalama, Fića je među prvim priskočio u pomoć proleterima: jednima je objašnjavao kako da preskaču, drugima pružao ruke kako bi ih poštdeo od kvašenja i smrzavanja.

Pred ponoć je brigada bila ispred Igmana. Očekivao ju je najteži deo marš-rute, jer je strmi i visoki Igman bio pokriven snegom i ledom. Uzanom uglačanom stazom što je vijugala kroz dubok sneg išlo se kao po staklu. Borci su se klizali i padali. Mestimično su bili prinuđeni da pužu uz zaleđene obronke, da rastovaraju konje i na rukama nose ranjenike, bolesnike, oruđa i municiju. Išlo se, ali sporo. Na nekim mestima brigada je statinak metara puta savlađivala pun sat. Što se jutro više bližilo živa u termometru se sve niže spuštala: minus 27, minus 30, pa minus 32 stepena. Kolonu je i umor bio napao svom žestinom. Neko vreme njome je bila ovladala neka čudna tišina. Jedan broj iznemoglih boraca izdala je snaga, popustili su refleksi, otunelo se. Kad bi posedali, borci bi se za trenutak ravnodušno predavali sudbini. Dosta muke su imali snažniji proletari da bi ih naterali da ustanu, ili dok su ih, onako iznemogle, vukli i nosili uz zavejano i zaleđeno planinsko bespuće.

Fića je bio jedan od najžilavijih. Iako je i njemu snaga bila na izmaku, on je svog konja ustupio iznemog-

lim borcima. Kad je kolona izbila na Igman, on je sačekivao proletere i snegom im masirao noge, pridržavao ih, bodrio. U šumarevoj kućici, gdje je sanitet brigade organizovao prihvatanje iznemoglih drugova, Fića je svlačio cipele i trljao noge iznemoglim drugovima, ostale je bodrio da idu dalje, do sela gde će se odmoriti, govoreći im da sada nisu daleko i da će ići nizbrdo. No, svi ga nisu čuli, a neki, zbog iznemoglosti, nisu ni bili u stanju da poslušaju svog komesara Fiću.

U selu Presjenici, gde je brigada stigla posle tridesetšestočasovnog marša, Fića je s lekarima i bolničarkama obilazio promrzle borce, koji od prevelikog umora, držeći noge u lavorima i drvenim koritima, još nisu bili u stanju da shvate da su postali teški invalidi, Igmanci, kako su ih kasnije nazvali.

Kada je štab brigade sutradan dobio izveštaj od štabova bataljona i brigadnog saniteta da je okrutna studen izbacila iz stroja oko 170 boraca, Fića je s neskrivenim uzbuđenjem rekao komandantu:

— Ceo bataljon! Kao da smo vodili više žestokih okršaja!

Borbe ispred praga Srbije

Posle silaska s Igmana brigada se razmestila na širokom prostoru oko Kalinovika, Foče, Goražda i Čajniča do Prače i ogranaka Jahorine. Za pedesetak dana strahovlade četnička kama je narodu tog kraja donela nezapamćene zločine: pokolj, strah i pustoš. Samo u fočanskom srezu streljano je, pod parolom osвете za ustaške pokolje, preko 2.000 nedužnih Muslimana. Više stotina kuća pretvoreno je u zgarišta, a njihovi pogorelci potražili su spas u planinskim gudurama. Kraj stradanju i zločinima donele su jedinice Durmitorskog NOP odreda drugom polovinom januara. Pred tim odredom četnici su se tako reći razbežali.

Foča, jedna od najlepših bosanskih varošica, mesto na ušću Čehotine u Drinu, postala je tih dana, početkom februara 1942. godine, središte nove slobodne teritorije, sedište najvišeg vojnog i političkog rukovodstva revolucije s Titom na čelu. Drug Tito je odmah stigao

među ranjene proletere, interesovao se za borbe, pobe-
de, žrtve.

Sa lekarima Dejanom Popovićem i Đurom Meštro-
vićem i bolničkim osobljem, Fića se starao o tome da se
u Foči što pre organizuje bolnica za premrzle proletere.
U više navrata je posetio bolesnike. Jednom se duže za-
držao s Kragujevcanima i s njima toplo i srdačno raz-
govarao. Pošao je od kreveta do kreveta i sa svakim
razgovarao o stanju zdravlja. Pri kraju posete Fića je
upoznao proletere sa situacijom na savezničkim fronto-
vima, rekao im koliko je naše zemlje oslobođeno, objas-
nio gde se sve borbe vode, pa zaključio, optimistički:

— Još malo, drugovi proleteri, pa kad šuma zazele-
ni i vi ozdravite — udarićemo i mi! Biće: »Drž'se Švabo,
kukala ti majka!«

U bataljonima se tih dana učilo i radilo kao u ško-
li — prema programima i zadacima. Štab brigade je sre-
dinom februara sastavio obiman program partijsko-poli-
tičkog rada. Formirani su i bataljonski horovi, počele su
da rade bataljonske biblioteke i tečajevi za opismenja-
vanje, izašli su prvi bataljonski listovi, čitani su Čehov,
Turgenjev, a najviše »Kako se kalio čelik« od Ostrov-
skog.

Grupe za politički rad pošle su po selima da osni-
vaju narodne odbore i objašnjavaju situaciju na fronto-
vima, ciljeve oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije,
značaj »Fočanskih propisa« o narodnoj vlasti i da разо-
bličuju neprijateljevu propagandu.

Prisustvo proletherskih bataljona i ostalih partizan-
skih jedinica doprinelo je da se narod toga kraja, a na-
ročito Foče i Goražda, relativno brzo oporavi od četnič-
kog divljanja. Za mesec dana boravka partizana Foča
se preporodila. U njoj je ključao život, aktivirali su se
ljudi, formirale nove partizanske čete od omladine. Pos-
tupci proletera i partizana sve više su privlačili ljude da
se opredele za pokret. Tako je Foča, varošica u kojoj su
četnici ostavljali pustoš i užas, tih dana odjekivala od
pesme vojnika i meštana.

Petog marta vrhovni komandant je predao ratnu
zastavu Kragujevačkom bataljonu rekavši:

— Predajem vam ovu zastavu pod kojom su se bo-
rili još pariski komunari. Neka ona donese slobodu po-
robljenim selima prema kojima idete. . .

Sutradan je komesar Fića predao zastavu Beogradskom bataljonu, stavljajući proleterima na srce:

— Ovu crvenu zastavu nosite hrabro iz borbe u borbu, iz pobeđe u pobeđu; prođite s njom sve krajeve naše zemlje i razvijte opštenarodni ustanak protiv fašista i njihovih slugu! Mi smo u fabrikama, radionicama, po tuđim njivama, u zatvorima, na robijama, sanjali o tome kada će doći dan da se s puškom u ruci borimo pod ovom crvenom zastavom slobode. I, eto, drugovi, taj dan je došao!...«

Smestivši se u Foči, Vrhovni štab je povezao oslobođenu teritoriju u jedinstvenu celinu, stvarao nove organe narodne vlasti i razvijao intenzivan politički rad. Međutim, četnici su sve više i sve češće ulazili u otvorenu borbu s partizanima. S početka su to bili pojedinačni napadi na partizanske kurire i političke radnike, a zatim sve organizovanije akcije na partizanske jedinice i njihove štabove. Krajem februara mučki napadaju štab Majevičkog NOP odreda u selu Vukosavcima i ubijaju njegove rukovodioce Ivana Markovića Irca, komandanta, i Fadila Jahića Spanca, političkog komesara. . .

Zbog takve situacije Vrhovni štab je doneo odluku da početkom marta tek formirana Druga proleterska i tri bataljona Prve proleterske, sa istočnobosanskim partizanskim jedinicama, najpre očiste od četnika teritoriju Glasinca, a potom razbiju četničke štabove u više mesta i rasture njihova petokolonaška gnezda i kazne izdajnike.

Ofanzivne akcije proletera razvijale su se prema planu, pa je slobodna teritorija proširena na sever sve do Zvornika, a na zapadu se prostirala sve do doline Spreče i ka Zenici. Neprijatelj se držao samo u nekoliko izolovanih garnizona. Partizanske snage su široko izbile na Drinu i time stvorile povoljne uslove za prodor u Srbiju.

U ofanzivu na četnike s brigadom je išao i njen politički komesar Fića Kljajić. On je, iako se još nije bio sasvim oporavio od dveju teških rana, dobro izdržao napore na ubrzanom maršu, radio je s puno volje i bio raspoložen kao i pre. Idući na čelu kolone svoje brigade, toliko se žurio da ga je Čolaković »prekorio«:

— Polako, Fićo, popadaće ljudi od umora! Ostao si »nepopravljiv«, onaj isti kao letos u Srbiji. Žuriš i ne obazireš se na ostale.

Fića se nasmejao i produžio gotovo istim tempom.

Četničke jedinice nisu pružale ozbiljniji otpor proleterskim bataljonima. Mnoge od njih, pretežno sastavljene od meštana, razbežale su se, ili su, ostajući na svojim položajima, pristale da se reorganizuju u dobrovoljačke jedinice. Dogodilo se to i sa jednom grupom četnika u Vlasenici.

»Mi smo Vlasenici prilazili oprezno« — piše o tome R. Čolaković u svojim »Zapisima«. — Svitalo je maglovito jutro kad smo izbili pred prve kuće. Na samom ulazu u varoš, sa sprata jedne kuće, četnici su radoznalo posmatrali našu kolonu. Bili su pod oružjem. Jedan vod proletera, razvijen u strijelce, prilazio je kući.

— Slušajte vi — vikao je Fića — silazite dole, složite oružje u kupe, pored njega metnite municiju i bombe.

Neki četnici su i dalje ostali nalakćeni na prozor.

— Odmah izvršavajte naređenje, inače ćemo puca-ti! — podviknuo je Fića.

Za nekoliko časaka svi četnici našli su se pred kućom nevješto slažući oružje u kupe. Jedan od njih, visok, otresit čovjek, pošto je skinuo pušku i fišeklije, priđe Fići i reče:

— Druže, ja sam komunista i hoću da se borim protiv fašista.

— Dobro — odgovori mu Fića — sad odložite oružje, a posle ćemo videti za svakoga ko je i dati mu oružje, ako je dostojan da ga nosi. A sad se svi vratite u kuću i čekajte naređenje...«

Ofanziva dveju brigada na četnike završena je s uspehom: četnička gnezda su rasturena, a štabovi razbijeni; zarobljen je veći broj četnika, došlo se do znatnih količina hrane i opreme; s pojavom proleterskih brigada oživele su mesne partizanske jedinice...

Juriš kao prolećni oblak

Posle 105 dana boravka i delovanja u Foči (od 25. januara do 10. maja), Vrhovni štab i partizanske jedinice su morali da napuste taj lepi bosanski gradić. Bolnice, ustanove, masovne organizacije i veliki deo stanovništva evakuisani su uz Drinu, prema Pivi i Sutjesci. Vrhovni štab je odlučio da se proleterski bataljoni dveju brigada povlače na jug, prema Crnoj Gori. Na tom maršu glavnine Prve proleterske se, idući preko Čureva, zaustavila pod vrhovima Maglića. U Mratinju se veći deo bataljona postrojio. Iz govora Filipa Kljajića saznali su odluku da nastavljaju pokret u drugom pravcu, ka Hercegovini. On je detaljnije govorio o četničkoj izdaji, koja je uhvatila maha i u Hercegovini, u kojoj su u poslednje vreme partizani požneli značajne uspehe u borbi protiv italijanskih okupatora. Saopštio je da brigada odlazi u Hercegovinu kako bi što efikasnije razbila četnički uticaj i sprečila osipanje nekih partizanskih jedinica. Brigada je iznenadnom pojavom i energičnom intervencijom trebalo da pruži svestranu pomoć tamošnjim partizanima da preodole teškoće koje su im od četnika dolazile i da osujete planove Italijana, ustaša i četnika.

Komesar Fića je bio sa borcima, u bataljonima. Borcima je »govorio tečno, prisno i od srca. Ovog čoveka ne treba dugo poznavati. Dovoljno ga je jednom čuti i videti, pa ga zavoleti i za njim poći. On govori tako jednostavno i istinito da mu moraš verovati« — zapisao je tih dana u svoj partizanski dnevnik Milosav Bojić, borac Beogradskog bataljona.

Jednomesečni boravak brigade u Hercegovini ispunjen je gotovo neprekidnim pokretima po besputnom terenu. Koča Jončić, jedan od proletera koji je stalno bio uz Fiću, o tome je zapisao: »Iznenada bismo izbili na prevoju i, kao prolećni oblak, u jurišu stutnjili niz kamene strane hercegovačkih brda. Kao tuča smo razgonili preplašene četnike s vapajem krivca na usnama: 'Bežite, evo proletera!' A nekoliko puta smo uzimali po golobrdju praćeni preciznom vatrom italijanskih mitraljeza i topova iz kraških polja, kad bismo se, usred dana, zaneseni, spustili suviše nisko. Nigde se ne možeš sakriti. Vide te kao na dlanu i progone do najdaljeg dometa

topovske granate. Četnici bi se, kao gavrani posle boja, prebacivali podalje za nama, želeći da ko zaostane, da bi im postao plen«.

Svestan teškoća i zadataka brigade, Fića je često navraćao u bataljone i razgovarao s njihovim boračkim i starešinskim sastavom. Na jednom takvom sastanku održanom s političkim komesarima iz Beogradskog bataljona on je od proletera tražio da budu još čvršći i odlučniji, još borbeniji i izdržljiviji. Nije mu se dopala name-ra nekih starešina da se jedan broj boraca zbog nediscipline odstrani iz bataljona.

— Ne, to nikako! — govorio je. — To ne smemo učiniti, iako je najlakše. Moramo ljude prihvatiti onakve kakvi su i do kraja biti strpljivi u njihovom odgajanju. Malo je idealnih. . .

Veliki marš na zapad

Sredinom juna 1942. godine u dolini Sutjeske se slilo: pet brigada — Prva i Druga proleterska, Treća sandžačka, Četvrta i Peta proleterska crnogorska, Hercegovачki odred, bolnica, zbegovi naroda i politička rukovodstva.

Nešto više od nedelju dana živelo se tu, u nekad bogatoj dolini Sutjeske, oskudno i teško, iako »se nije ratovalo«. Glad se odjednom isprečila kao ljuti neprijatelj. Za dan-dva pojedene su i poslednje mrvice ovenog hleba. A onda se počelo živeti na travi sremuši, kuvanoj koprivi, čemeriki i soku ispod bukovih kora. Na zahtev boraca, u jednom bataljonu je zaklan komandantov konj. Kragujevčani su pekli opanke na žaru.

I ta nedelja odmora na Zelengori bila je u znaku veoma intenzivnog života i rada. Vodne, četne i bataljonske konferencije boraca i partijski sastanci komunisti održavani su svakodnevno.

Devetnaestog juna Vrhovni štab je odlučio da se četiri brigade krene iz doline Sutjeske ka Bosanskoj krajini. Fića je tu odluku opširno obrazložio naglašavajući da će sa dolaskom grupe brigada u Bosanskoj krajini

ojačati ustanak u tom delu zemlje, doći do šireg sadejstva krajiških i hrvatskih jedinica, proširio se slobodna teritorija. Uz to, govorio je i o pravilnom odnosu proletara prema narodu i njegovoj imovini.

— Od našeg držanja i ponašanja zavisice da li ćemo u narodu brzo steći poverenje ili nećemo, tim pre što ćemo na putu sretati ljude drugih običaja, a mnogi će prema nama biti nepoverljivi, jer nas na delu još nisu videli, niti su, pak, čuli našu reč. A ustaško-četnički propagatori su o nama svašta pričali. Zato se prema stanovništvu moramo ophoditi na najbolji način. Ne smemo učiniti ni najmanji ispad.

U Krajini — krvavoj haljini

Vreme od početka avgusta, posle juriša na neprijateljsko uporište Livno, do novembra 1942. godine smatra se nešto mirnijim razdobljem na ratnom putu Prve proleterske. Istina, bilo je i tada žestokih juriša, ali je to vreme »mnogima ostalo u dugom i trajnom sećanju«. Tu, na livadama oko Malovana, sela kraj Kupresa koje su ustaše spalile, jedan broj jedinica brigade prvi put je posle Rudog bio zajedno. Susreti boraca i rukovodilaca i brigadnih i bataljonskih bili su veoma srdačni. Od drugarskih večeri u Malovanu datira istinsko prijateljstvo i velika ljubav koja se razvila između Prvog crnogorskog i Kragujevačkog bataljona, jedinica čiji su se borci međusobno oslovljavali sa »rođače«. U Prvoj brigadi je tih dana organizovao tako intenzivno učenje da je to vreme s pravom nazvano »malovanskom školom«, održan je velik broj sastanaka na kojima su kritički ocenjivana dejstva jedinica i ponašanje pojedinaca. Mnogim takvim sastancima prisustvovao je i Fića Kljajić. Na jednom od njih on je govorio o tome kako se surova borba protiv okupatora i domaćih izdajnika ne može voditi samo golom željom i slobodarskim srcem, već se mora poznavati i teorija Marksa, Engelsa i Lenjina, bez koje bi »praksa bila slepa«. Tu, na livadama, Fića se, kao i ostali njegovi proletari, veselio večernjim bataljonskim priredbama, na kojima je bilo puno pesme, šale, svirke i igranja.

Popuna brigade Dalmatincima i Krajišnicima bila je svojevrstan događaj i za proletere i za pridošlice. Njihov prijem među proletere je bio »tako srdačan da se nikada ne može zaboraviti«. Razgovori, upoznavanja. Kao

Pored druga Tita, prilikom predaje zastave Prvoj proleter-skoj brigadi (snimak iz novembra 1942.)

da su se sreli poznanici i ratnici koje su potrebe borbe bile privremeno razdvojile.

Krajišnici su Prvu proletersku brigadu dočekivali dobrodošlicom i darovima. Kada je naišla, Drvar je sav bio na nogama, ukrašen zastavama i transparentima. Pevao je i igrao. Legendarna Krajina Mladena Stojanovića, Šolaje, Šoše i Mečave pričala je o proleterima sve najlepše. A posle putovanja partizanskom železnicom uskog koloseka od Drvara do Bravskog i oslobođenje Ključa, borci brigade su stigli u Saničku dolinu. Tih dana su na poljima oko Ključa, sve do Sanskog Mosta i Vrhpolja, pripadnici omladinskih radnih brigada sakupljali bogatu letinu. Tu, pred nosom neprijatelja, stotinama volovskih kola i konjskih zaprega prevožene su ogromne količine kukuruza, krompira i voća za partizanske bolnice, za jedinice, izbeglice, u tajna skrovišta oko Oštrelja i Drinića. S jednom od brigada mladih susrela se i Prva proleterska brigada i nekoliko dana s njom se spojila u jednu. Oko hiljadu mladića i omladinki sa preko dvadesetak crvenih zastava pozdravljalo je pesmom brigadu: »Proleter, ne bojte se gladi — omladina za vas složno radi...«

Za nekoliko dana zajedničkog života i rada pripadnici dveju brigada su obrali velike količine kukuruza i iskopali vagone krompira. Pred polazak, kada su vrhovi Grmeča već bili pod snegom, održana je priredba za radnu brigadu pod vedrim nebom. Tom prilikom Fića je veoma poneseno govorio omladincima:

— Mi smo srećni što s vama možemo da radimo i da se veselimo. U ovoj borbi naš narod pokazuje herojstvo za koje istorija ne zna. Borci koji su počeli da se bore goli i bos, stvorili su brigade i naoružali se. Otkuda im takva moć i tolika snaga? — pitaju se mnogi. Neka vas vide! Vi ste naša snaga. Vi se borite za žetvu i za hleb. A to je gotovo isti zadatak kao i borba s puškom. Mi vas pozdravljamo i po sto puta zahvaljujemo, jer nam vi ulivate snagu i podstičete na još veća herojstva. Naša borba nije ni laka ni kratka. Borili smo se dugo, i još ćemo se boriti. Neće biti lako...

Politkom divizije proletera

Prvog novembra 1942. godine Vrhovni štab je izdao naredbu o formiranju Prve proleterske divizije. U njen sastav su ušle već legendarna Prva proleterska, Treća sandžačka i Treća krajiška brigada. Za političkog komesara divizije postavljen je Fića Kljajić, čija je radost bila velika: stvaraju se divizije i korpusi, vojska revolucije je postala čvršća i jača.

Sedmog novembra, na praznih lenjinskog Oktobra, drug Tito je u Bosanskom Petrovcu izvršio smotru Prve brigade. Posle obilaska stroja održao je govor u kome je odao priznanje brigadi i, sem ostalog, rekao:

— Prva brigada je pokazala u svojim dosadašnjim bojevima da dostojno nosi svoj veliki naziv, da dostojno nosi veliku zastavu koja joj je predana. Ali, drugovi i

Komesar Prve proleterske divizije

drugarice, rat nije završen. Mi imamo pred sobom još dosta teških iskušenja. Ali mi danas idemo sa još više poleta, sa više snaga, u susret tim novim bojevima, novim naporima. Danas mi imamo vojsku, imamo brigade, imamo divizije, imamo naoružanje, imamo narod, a to je najvažnije — imamo narod iza sebe, koji zna da je to njegova vojska, koji zna da samo ta vojska vodi borbu za njegovo oslobođenje. Mi danas idemo u borbu sa dubokim ubjeđenjem da ćemo je sretno završiti...

Bile su to reči priznanja i komesaru Prve proleterske brigade Fići Kljajiću za uspešno rukovođenje brigadom od Rudog do Petrovca.

Formiranje divizije nametnulo je političkom komesaru mnogo složenije uslove delovanja, naročito u pogledu organizovanja partijsko-političkog i vaspitnog rada. On je činio sve da se u toj velikoj jedinici, u toj krupnoj vojnoj organizaciji i u veoma složenim, ratnim uslovima, uvek i u svemu zapažaju najbolji, da ti najbolji, od desetine do brigade, služe za primer, da se svi prema njima ravnaju. On prilikom obilaska jedinica, na savetovanjima, partijskim sastancima, kleše lik komesara, jača njegovu odgovornost za život i rad jedinica, izgrađuje njegov moralni lik. I uvek je nastojao, u borbi, u predahu, da se nađe među borcima, ljudima koji su realizovali odluke komandovanja. Bio je u visokoj komandi, na visokoj dužnosti, ali je ostao uz običnog čoveka, borca.

U središtu bitke za ranjenike

Dva meseca je Prva proleterska divizija oslobađala unorište po unorište. Uz danonoćne borbe izbiija u dolinu Neretve na zaleđini Prenj, a odatle, opet pod borbom, u dolinu Lima. Na tom borbenom putu Prve proleterske divizije Fića je učestvovao u donošenju vrlo značajnih odluka o upotrebi jedinica divizije, organizovao političke pripreme uoči većih bitaka i često se nalazio tako reći u streljačkom stroju poistovećujući svoju sudbinu sa sudbinom boraca, pogotovo sudbinom ranjenika. Julka Mešterović, referent saniteta divizije, i danas se seća kako je Fića kada god bi se pri oslobađanju pojedinih naselja ili gradova zaplenilo nešto hrane ili odeće, odmah

zahtevao da se prvo odvoji za bolnicu, a za jedinicu — što ostane.

Kada je divizijska bolnica prelazila preko pontonskog mosta na Neretvi stigao je i Fića. Hteo je da bude na licu mesta da bi pomogao ranjenicima. Posle uspešnog prelaska uz njih se našao i na stazi uz Prenj, prema selu Krstacu, pomažući da se ranjenici iznesu jedva prohodnim puteljcima.

Tih dana je Fića spasao život Bogdanu Vujoševiću teškom ranjeniku Prve proleterske, što je ovaj sačuvao od zaborava:

»Neposredno prije prelaska Neretve pao sam s konja. Na stranu to što sam se dobro ugruvao. Konj je pobjegao, a ja ostao sam, nepomičan. Bilo je oko tri časa poslije podne. Kako sam se našao na repu kolone, inače jako isprekidane, ostao sam na obali Neretve i tu prenoćio. Ranu ujutru prošla su dva druga i jedna drugarica, čije sam glasove prepoznao i javio im se. Oni me nijesu mogli odmah uzeti sa sobom, jer je to bila hirurška ekipa Prve divizije — morali su hitno da pređu na onu stranu Neretve radi operacije.

Odmah poslije prelaska Neretve oni su javili o meni načelniku saniteta Vrhovnog štaba, Gojku Nikolišu i komesaru naše divizije Fići Kljajiću. U međuvremenu je naišao neki seljak koji me je natovarao na leđa i spustio u jednu obližnju pećinu pored same obale. Drugovi Nikoliš i Kljajić su se vratili po mene, a za sve to vrijeme se na sve strane vodila žestoka borba s četnicima, Talijanima, Nijemcima i ustašama. Nikoliš i Kljajić su prikupljali zaostale drugove i ranjenike. Dovedi su i konja za mene«.

Sve konje — ranjenicima

Peta neprijateljska ofanziva, po žestini i obimu dotad najteža, trajala je punih trideset dana. Svaki dan je bio ispunjen krupnim događajima na svim sektorima, a svaka borba bilo koje jedinice gotovo je bila sudbonosna za celu Operativnu grupu i velik broj ranjenika. To je i za komesara Fiću bila jedna od najtežih bitaka. U njoj je divizija imala značajnu, sudbonosnu ulogu, uvek ima-

jući na umu interese većine, nikad ne zanemarujući ranjenike i bolesnike. Ona je na Vučevu razbila jaku neprijateljsku grupu i time obezbedila taj najnužniji prostor sa koga je još bio moguć manevar za izlazak iz neprijateljskog obruča. U svim tim trenucima Fića je bio tamo gde je bilo najteže, najodgovornije. Po prelasku Sutjeske Fića je učestvovao u donošenju istorijske odluke da se divizija probije preko Balinovca i Mrčin-planine kako bi izbila na saobraćajnicu Kalinovik — Foča i otvorila put svim opkoljenim jedinicama da se probiju u pravcu Jahorine, na slobodan prostor.

Bila je to velika bitka za ranjenike. Za sudbinu ranjenika i bolesnika Centralne bolnice brinuli su se svi: Vrhovni štab, štabovi divizija, brigada, svi borci. U Centralnu bolnicu često su navraćali komandanti i komesari jedinica da bi joj pomogli u ishrani, evakuaciji. Vita Cvetković, koji je tih dana bio u Sanitetskom odseku Vrhovnog štaba, piše da se u tom pogledu posebno založio Fića Kljajić:

»Prilikom ulaska u pojedina mesta i gradove jedinice su svu hranu i drugu opremu koju su plenile od neprijatelja odvajale i slale bolnicama. Komandanti i politički komesari divizija i brigada lično su se starali i interesovali da se obezbeđuje ishrana bolesnika. Tako je politički komesar Prve proleterske divizije Filip Kljajić izdvojio za Centralnu bolnicu sve namirnice i drugi materijal koji je zaplenjen u Čajniču. Kad je saznao da Centralna bolnica nema konja i ljudstvo da sve to prebaci, odredio je ljude iz divizije i dao švanske konje za prebacivanje. Pošto je bio obavešten da su taj karavan presreli četnici na putu Čajniče — Čelebić, nošao je s jednim odeljenjem da bi zaštitili i obezbedili prebacivanje hrane i spremljenicima«.

Posle velike pobede Prve proleterske brigade na Balinovcu divizijska bolnica je ubrzo stigla u selo Zagozicu. Tom prilikom, dok se pripremala za evakuaciju, doživela je »strahovito bombardovanje«. Poginulo je nekoliko ranjenika, među kojima i Ljubica Živković, bolničarka u Beogradskom batalionu Prve proleterske brigade. Fića je od upravnika bolnice zahtevao da se što pre krene iz reiona Zagorice. Međutim, za evakuaciju nedostatak ranjenika nije bilo dovoljno konja. Doktor Nikoliš i Julka Mešterović su se našli u čudu. Pokušali su da

dobiju konje od nekih jedinica koje su se tu bile zatekle, ali bez uspeha. Neizvesnost je prekinuta dolaskom Fiće Kljajića. S grupom od oko desetak ljudi iz štaba divizije on se zadržao oko teških ranjenika.

— Šta čekate, Julka? — upita Fića, iznenađen što bolnica nije krenula.

— Nemamo dovoljno konja.

— Drugovi, za teške ranjenike nemamo konje da bismo ih evakuisali — obratio se Fića rukovodiocima iz štaba divizije. — U ovakvoj situaciji samo komandant može imati konja. Ostali — odmah predajte konje drugarici Julki!

— U redu, družo Fićo, — odgovoriše mu svi bez govora.

— Hoćeš li sada moći da evakuišeš ranjenike? — ponovo se Fića obrati Julki.

— Hoću. Sa šest konja moći ću dvanaest ranjenika da prebacim.

— Dobro, požuri da se ranjenici što pre prebace! Nikolišu sam odredio pravac. On je krenuo sa prvim delovima divizijske bolnice. Ja krećem sad, a ti odmah za nama. Nemci su ovde, u neposrednoj blizini, zato što pre tovari i — na put! — završio je Fića naređenje.

Nada Marković, referent saniteta u Beogradskom bataljonu, takođe je svedok Fićine brige o svakom ranjeniku: »Tek što sam bila preležala tifus za vreme četvrte ofanzive. Nalazila sam se u Centralnoj bolnici prvih dana maja 1943. godine. Fića se tih dana zalagao da sve svoje relativno lakše ranjenike i bolesnike prebaci u divizijsku bolnicu, u kojoj bi bilo lakše za njihovu bolju i redovnu ishranu. Jednog dana pokupi on gotovo sve njih, pa će im reći: — »E, fino, sve sam vas pokupio i sad — u divizijsku bolnicu. Tamo će vam biti i lakše i bolje«.

— Nisi sve pokupio! — dobaci mu jedan ranjenik.

— Kako nisam!? Ko je mogao da ostane? — upitao je Fića.

— Nada Marković iz Beogradskog — odgovorio je ranjenik.

Čim je Fića smestio ranjenike u divizijsku bolnicu, s Julkom Mešterović je požurio da me pronađe. Prevalivši po mrkloj noći desetak kilometara našli su me i odveli uprkos mom odupiranju.

Takav je bio Fića prema proleterima. Kao majka«!

Jadikovka ustaškog župana

Posle legendarne Sutjeske Fićinu Prvu proletersku diviziju čekao je novi zadatak. Vremena za odmor i oporavak nije bilo. Predstojao je petnaestodnevni marš u istočnu Bosnu, kome se Fića radovao kao malo dete.

— Biće okršaja! — govorio je, gladeći svoje žute brkove. Zamišljao je borbe svoje divizije i drugih divizija — od Romanije do Save. Radovao se približavanju Srbiji, koju je krajem prve ustaničke godine morao napustiti.

U snažnom i nezadrživom naletu, zajedno sa drugim jedinicama, Fićina divizija je lomila neprijatelja iz okršaja u okršaj i oslobađala jedno mesto za drugim. Proleter i su slobodu doneli Han-Pijesku, Vlasenici, Olovu, Srebrenici, Drinjači. . .

»Plaćeničke partizanske bande« — javljao je prestrašeni župan Usore i Soli — »neprestano napadaju naša mjesta i naselja. Hrvatske državne vlasti i pored najbolje volje nisu u mogućnosti pružiti efikasnu zaštitu života i imovine našeg ugroženog življa. Mi se nalazimo u stavu samoodbrane da bi spasli goli život. . . Prema partizanskim bandama smo nemoćni, jer one predstavljaju ogromnu vojnu snagu koja gdje god je udarila na koje mjesta, osvojila ga je. . .«

U tek oslobođenoj Vlasenici, gde je zaplenjeno oko 1.000 pušaka, 30 puškomitraljeza, 2 topa, dosta hrane i ostale opreme, Fića je požurivao rukovodioce da se hrana već u toku sledeće noći evakuiše, a sam je sprečavao razvlačenje hrane i ostale robe iz zaplenjenih magacina. Ubrzao je i sređivanje situacije utek oslobođenom gradu. Tu ga Rodoljub Čolaković sreo posle više od godinu dana:

»Zajedno sa Fićom obišao sam magacine sa hranom; Fića naređuje da se hrana još noćas evakuiše iz Vlasenice u sela prema Šekovićima. Tamo je intendantura divizije, tamo su mlinovi na rijeci Tišci. tamo je, najzad, sigurnije od avijacije. Fića je ostao isti: neumoran, svuda stiže, sve hoće da prover i. S nekim se našali, nekoga prekori, negdje podvikne, i sve to uradi kao čovjek koji je navikao da donosi rješenja na licu mjesta, kad

treba dejstvovati brzo i energično. A u Vlasenici je to trebalo, jer je bilo dosta ljudi koji su htjeli da na svoju ruku razvlače hranu i ostalu robu iz magacina i da nepotrebnim muvanjem po ulicama otežavaju sređivanje situacije u tek oslobođenoj varošici».

Četvrtog jula, u toplo sparno veče, Prva proleterska i Druga vojvođanska brigada počele su da opkoljavaju Zvornik, srednjovekovni gradić na levoj obali Drine, značajnu saobraćajnu raskrnicu i snažno neprijateljsko uporište.

Smrt crvenog komesara

Te večeri, kad je neprijatelj već bio potisnut prema Zvorniku i kad se nazirala žestoka borba proletera, Fića je kao retko kada bio raspoložen i veseo.

— Zamisli — kakva smo ti mi sila — govorio je komandantu divizije. Mi smo ti, brate, zaista čudna vojska. Eto, koliko juče bili smo u teškom škripcu. Bilo je pitanje biti ili ne biti. Neprijatelj je već bio izdao letke i sva njegova štampa je slavila uništenje partizanskih snaga. A vidi kako to izgleda sada. Danas već imamo veliku slobodnu teritoriju. Pred nama su Zvornik, Bijeljina, Tuzla. I nove jedinice naše vojske.

Zagledan u pitominu na drugoj strani Drine, u šikare i zabrane koji su sve više rasli ka vrhovima Gučeva, Vidojevica i Cera, on će ponovo komandantu:

— Evo Srbije pred nama! Vidiš, ono je Crni vrh. Kako su mi te planine drage. Nekada sam se tamo s odredima borio. A sada kad grunemo divizijom!

— Polako, Fićo, ne nagli, zajedno ćemo — umirivao ga je komandant.

Pošto su jedinice opkolile Zvornik sa tri strane, neprijatelj je pozvan da se preda. Kad je ponuda odbijena, počeo je silovit napad. Oko pola noći zagrmelo je sa svih strana. Dolina Drine je podrhtavala od artiljerijske vatre, minobacača i mitraljeza. Proleter i su uz poklike jurišali na jaka uporišta, Kulu-grad, Mlađevac, Zmajevac. Borba je svom žestinom trajala celu noć. A onda su uporišta počela da padaju jedno za drugim Spoljna od-

brana grada je likvidirana. Najvatrenije tačke: Kulu-grad, Mladevac i Zmajevac zaposeli su proleter i s Vojvodanima. Nekoliko stotina neprijateljskih vojnika saterano je u dolinu Drine. Ustaše, dojučerašnji silnici, zbijene u mali deo grada ispred mosta, potpuno su izgubili glavu. Jedan za drugim su u panici potrcali preko mosta u Srbiju. A onda je počela paklena mitraljeska vatra. Nekoliko desetina puškomitraljezaca Prve proleterske brigade sejalo je smrt po mostu i oko njega. Ante Kaštegovac, poznati puškomitraljezac sa Sutjeske, za nepun sat je ispalio oko četiri i po hiljade metaka iz svog »šarca«. Kažu da mu je cela desetina nizala redenike. Sa Kule su i dva topa, zaplenjena u Vlasenici od ustaša, sipala vatru po drumu s druge strane Drine. Neprijatelj je pretrpeo znatne gubitke. Nekoliko stotina ustaša poobarano je u talase Drine.

I u ovom okršaju proletera Fića nije ostao u štabu divizije. Njegova nemirna ratnička priroda nije mu dopuštala da izostane, da ne pođe u bitku. Rano u zoru pošao je u grad da obide jedinice i organizuje izvlačenje plena. On se 5. jula u rano jutro zaputio na položaje proleterskih bataljona.

Ulične borbe već su bile otpočele. Pošto se upoznao sa situacijom na položajima, kraće vreme se zadržao sa članovima štaba Prve proleterske brigade, savetujući ih šta da čine u toku borbe. Upozorio ih je na mogućnost da se ustaše počnu prebacivati preko mosta na Drini u Srbiju.

Dok je Fića bio u varoši naleteli su nemački avioni i grad zasuli bombama. On je, sa nekoliko rukovodilaca iz brigade i divizije, pošao drumom Zvornik — Tuzla, koji su tukli mitraljezi s one strane Drine. Zalutali metak je prekinuo život legendarnog proleterskog komesara baš u trenutku kada je, zajedno sa ostalim drugovima, legao u jarak pored drumu. Ostao je ležeći. Kada su mu drugovi prišli smogao je snage samo da izusti »Ranjen sam«! I da rukom pokaže pod levu mišku.

Požrtvovani lekar među proleterima Julka Mešterović potrcala je upomoć ranjenom komesaru Fići. Bacila se pored njega. Pogledala mu ranu, odlučna da mu pruži pomoć. Na svoju veliku žalost — konstatovala je smrt! Metak mu je presekao krvni sud u grudnom košu

i umro je od unutrašnjeg krvarenja. Na Drini, na pragu Srbije kojoj je hrlio — u zagrljaj narodu s kojim je, od Velike Morave do Kolubare i od Đetinje do Save, drugovao u ustaničkim danima, u jurišima protiv zločinaca generala Bemea i »vojvoda« Draže Mihajlovića.

Čuvši tužnu vest o Fićinoj smrti Rodoljub Čolaković je, sećajući se njihovih mnogih zajedničkih uspomena na revolucionarni rad, na prve dane ustanka, na učenje kako se organizuje i vodi narod u borbu na život i smrt, na prve ustaničke pobede i neuspehe, zapisao:

»Na nosilima napravljenim od svježeg granja ležao je, pored groba iskopanog u tvrdoj, od sunca ispečenoj zemlji, mrtvi politkom. Lice mu je pepeljavo-zelenkaste boje, plavi brci opušteni, a kroz njih se naziru modrikaste poluotvorene usne koje kao da bi nešto da kažu.

Oko rake stoje njegovi drugovi, stari ratnici, prekaljeni u ljutim bitkama, kroz koje ih je politkom vodio. Njihova lica, opaljena od sunca i vjetra, mrka su i usredotočena, kao kod ljudi koji nose velik teret. U njihovim očima koje su gledale i krv i požar, i umiranje dragih, i stradanja bliskih, sad blista suza. Smrt druga uvijek je teška, ali ova što ih je iskupila ovdje, na ivici tamno-zelene šume, sve ih je šinula kao usijanim gvožđem po samom srcu. Protiv smrti koja prevremeno skrši čovjeka, kao što vihor iščupa iz korijena mlado stablo još puno životnih sokova, buni se i srce i misao. Ova što slomi krila orlu koji je prkosio mnogim burama izaziva u dušama srdžbu, koju bol samo pojačava, i strasnu želju za osvetom, koju tuga neće učiniti manje nemilosrdnom.

U treperavom, vrelom julskom vazduhu zamrle su poslednje riječi oproštaja. U njima je bilo i drugarske nježnosti, i bola koji se ne da riječima iskazati, i surove veličanstvenosti naše borbe, i krika za osvetom najrođenijega, čiji se život prekide nenadano za sve, iako je smrt stalno lebdjela oko ove glave što sada mirno leži na nosilima, malo nagnuta nastranu, kao da je politkom prillegao da se, poslije bitke, odmori.«

Desetak godina kasnije Čolaković će, prilikom jednog obilaska Zvornika i mesta Fićine tragične pogibije, zapisati:

»Fića, vjerni sin naše Partije, ponos naše mlade armije, sahranjen je na brdu pod čijim podnožjem danas,

u slobodnoj domovini, neumorne ruke graditelja socijalizma ukroćuju plahovitu Drinu, da bi njena snaga služila ljudima, pomogla im da učine svoj život radosnim i srećnim, onakvim o kakvom je snijevao, za koji se borio i pao ovaj plemeniti i neustrašivi borac radničke klase i svog naroda.«

S A D R Ź A J:

Proleterski komesar Fića	—	—	—	—	—	—	5
Izbor: molim za obučara	—	—	—	—	—	—	5
Bosonogo detinjstvo u Tremušnjaku	—	—	—	—	—	—	9
Prva slova azbuke marksizma	—	—	—	—	—	—	13
Veliki štrajk kožaraca	—	—	—	—	—	—	15
Oči u oči sa Vujkovićem	—	—	—	—	—	—	17
»Dobrodošlica« Mačeku u Nišu	—	—	—	—	—	—	20
Samo pred svojom Partijom nemam tajni	—	—	—	—	—	—	24
Pucnji u Košutnjaku	—	—	—	—	—	—	26
Na Valjevskim barikadama	—	—	—	—	—	—	27
Oružje kao hleb	—	—	—	—	—	—	31
Putovanje Ustaničkom Srbijom	—	—	—	—	—	—	34
Crveni обруč oko Beograda	—	—	—	—	—	—	36
Borba na život i smrt	—	—	—	—	—	—	38
Primaknite se neprijatelju	—	—	—	—	—	—	41
»Vojvoda« Kamenica, tamani prasiće i jagnjiće	—	—	—	—	—	—	43
Borac za partizansku disciplinu	—	—	—	—	—	—	46
Reči iz srca naroda	—	—	—	—	—	—	52
Tanda je dolijao	—	—	—	—	—	—	54
Sa Titom u Stolicama	—	—	—	—	—	—	58
Drama ustaničke Mačve	—	—	—	—	—	—	59
Krv za odbranu Užica	—	—	—	—	—	—	63
Proleterski politkom	—	—	—	—	—	—	64
Stroj naroda pod oružjem	—	—	—	—	—	—	66
Prva pobjeda proletera	—	—	—	—	—	—	68
Doček Nove 1942. godine	—	—	—	—	—	—	70
Tugovanje za Čičom Romanijskim i Čičom Šumadijskim	—	—	—	—	—	—	72
Pobednici zaleđenog Igmana	—	—	—	—	—	—	75
Borbe ispred praga Srbije	—	—	—	—	—	—	77
Juriš kao prolećni oblak	—	—	—	—	—	—	81
Veliki marš na zapad	—	—	—	—	—	—	82
U Krajini krvavoj haljini	—	—	—	—	—	—	83
Politkom divizije proletera	—	—	—	—	—	—	86
U središtu bitke za ranjenike	—	—	—	—	—	—	87
Sve konje ranjenicima	—	—	—	—	—	—	88
Jadikovka ustaškog župana	—	—	—	—	—	—	91
Smrt crvenog komesara	—	—	—	—	—	—	92

BIBLIOTEKA LEGENDE I KOLO

- 1. IVO LOLA RIBAR**
- 2. MOŠA PIJADE**
- 3. SAVA KOVAČEVIĆ**
- 4. VLADIMIR PERIĆ VALTER**
- 5. RADE KONČAR**
- 6. ŽIKICA JOVANOVIĆ ŠPANAC**

BIBLIOTEKA LEGENDE II KOLO

- 1. BOŠKO BUHA**
- 2. BORO VUKMIROVIĆ i RAMIZ SADIKU**
- 3. FRANJO KLUZ**
- 4. VELJKO LUKIĆ**
- 5. JOSIP MAŽAR ŠOŠA**
- 6. KUZMAN JOSIFOVSKI PITU**

Biblioteka LEGENDE obrađuje biografije narodnih heroja i predstavlja najpogodniju lektiru za omladinu. Knjige su bogato ilustrovane sa četvorbojnim plastificiranim koricama formata 20x13 cm. Cena jednog kompleta od 6 knjiga je 90,00 dinara i može se naručiti od izdavača: NIP »Dečje novine« Takovska 6, 32000 Gornji Milanovac.

DEČJE
NOVINE

